ЧЕБК-Бг
44-52

Айдамиров Абузар

ВАЙН АМАЛШ

(СИРККХОНАШ, КЪИНОШ, ЛАЗАМАШ)

Х1окху Дуьненахь адамийн тобанан, кхетамца, цхьана маттаца, дуьнене хьежамашца кхиъначу халкъан я къоман шена юкъахь ц1е йоккхуш къаставой, оцу къоман дика-вон шен сица кхобуш, дагца къуьйлуш, эхь-бехкан, доьналлин, собаран а масал хуьлий лаьтташ стаг-къонах хуьлу. И стаг-къонах, шегахь къоман эс лардийриг, эхь-бехкан хехо, замано ха харцарх шен юьхьан чкъор, амал, дог-ойла ца хуьйцуш лаьтта, наждитт санна лаьмнашкахь, мацах-цкъа дайша йоьг1на б1ов санна. Цуьнан дахаран некъех а, цуьнан Дашах а хан-зама яларца къилба хуьлу, адамаллин, къинхетаман, доттаг1аллин, стогаллин, собаран гечонах тиллачунна нисвала г1о деш. Массо а къаьмнийн бу яздархой-хьехамчаш, къонахий, къаной, дешан ох1ланаш, са ц1ена нах. Церан ницкъ кхочу шен къоман лазамах кхечу къаьмнийн дог лазийта, диканах кхин къаьмнаш даккхийдейта. Цара шаьш бинчу кхолларалин балхаца, къахьегарца, хьанал хиларца бакъо йоккху бакъдерг ала, мел къаьхьа иза делахь а. Иштачарех ву Нохчийн Халкъан яздархо Айдамиров Абузар.

А. Айдамировга кхаьчнарг кхаж баьлла кхаьчна таж, дарж дац, ткъа къоман кхолламах бакъдерг: «Маршонан к1ентий», «Еха буьйсанаш», «Лаьмнашкахь ткъес», «Дарц», «Лаьмнийн некъашкахула», «К1ант веллачу дийнахь», «Кхолламан цхьа де»... романаш, повесташ, дийцарш яздарна, дуьненахь ша мел дукха вахарх д1асата1а йиш йоцу жоьпалла ду.

И жоьпаллин деза къонахчун таж корта айббина лело хьекъал, кхетам, собар ду цуьнгахь. Цундела оьху тайп-тайпана говзаллаш, корматаллаш, амалш йолу адамаш цуьнах дагадовла, цуьнга шайн лазамаш бийца, цуьнан кхетамечу, хьекъалечу даше ладог1а. Дуккха а хаттаршна жоьпаш карор ду х1ара книга ешначунна. Цундела, хазахетарца зорбане а кечбина, оха шун беша аьтто хуьлуьйту А. Айдамировн «Вайн амалш...» – нравственно-философски болх.

Сумбулатов Дени

А 0301020000-048 без объявл.
Т43(03)-2003

© А. А. Айдамиров, 2003

Нохчийн къоман
XXI-чу бIешарахь
тIейогIучу тIаьхьенна

1

Стаг цомгаш хилча, цкъа хьалха цуьнан цамгар а къастайой, оцу цамгарах бахьанаш а карадой, тIаккха цунна дарбанаш лелайо лоьраша.

ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь нохчийн къомана тIехIиттинчу бохамаша дуккха а ойланаш йойту нахе. Оцу бохамийн хьостанаш, бахьанаш, бехкенаш лоьху. Бехке до оьрсийн пачхьийн, коммунистийн а Iедалш. ХIаъ, хIокху тIаьххьарчу цхьа бIе шарахь нохчийн къомана хиллачу бохамашна бехке ду иза а, важа а. Амма цаьрга и бохамаш шена байта шегара дуккха а бахьанаш, гIалаташ дийлийтина нохчийн къомо, оцу бохамех лардала хьекъал, кхетам а цатоарна.

Керлачу бохамех, шен гIалатех нохчийн къам лардалийта Iалашо йолуш язйи ас сайн исторически произведенеш: «Еха дуьйсанаш«, «Лаьмнашкахь ткъес», «Дарц», «Кхолламан цхьа де», «Калугера йийсар», «Хронология истории Чечено-Ингушетии», газеташна тIехь зорба тоьхна цхьамогIа публицистически статьяш – «Къоман яхь» /*«Ленинан некъ», 6 сентябрь 1989 шо, №107/, «Люди, судьбы, нравы» /«Грозненский рабочий»,10 декабря 1989г., №283/, «Халкъан доьналлин хьоста»/ «Ленинан некъ», 11 апрель 1990 шо, № 44/, «Связь времен»/ «Комсомольское племя», 26 июля, 2, 9 августа 1990 г. №30,31,32/, «Сихалла – бохаман накъост»/ «Даймохк», 26 февраль 1992 шо, №39/, «Мехк Кхиэл»/ «Даймохк», 24 апрель 1992 шо, №81, «Разум должен восторжествовать»/ «Голос Чеченской Республики», 31 декабря 1992 г., № 233, 12, 13, 15 января 1993 г., №1, 2, 3/, «Со дуьхьал ву нохчий тайпанашка бекъарна» /«Даймохк», 16 октябрь 1993 шо, №70/, «Я вижу очищение людей только в религии» /«Зори ислама», май 1994 г. №2/* и. дI. кх. а.

Олуш ду: **«ДIадаханарг ца хиъча, таханлерниг а, кханалерниг а кхолла, диканиг лардан, гIалатех лардала ца хаьа адамашна»**. Вайна вешан къоман истори кIоргера ца хаьа, вешин къоман дуккха а дика, оьзда гIиллакхаш дицдина вай, ваьш мосазза а дийлийтина гIалаташ юха-юха а дуьйлуьйту вай. ХIокху тIаьххьарчу масех бIе шарахь нохчийн къоман барт хила ца буьтуш, цунна керла-керла бохамаш бохьуш цхьа вон, зуламе амалш ю вайн. Оцу амалийн бахьанаш дохку вайн къам мелла

а кхечу къаьмнел кхетамна тІаьхьадисина хиларх. Ас ишта аьлча, ма-моьттийла, вайн къам хьекъал доцуш, сонта ду, боху. Нохчийн къам хьекъале хиларан тоьшалла ду цунах дуьненна а бевзаш Іилманчаш, политикаш, пачхьалкхан, тІеман, культуран деятельш бовлар.

Хьекъална а, **кхетамна** а юккъехь йоккха башхалла ю. КІорггера хьекъал а долуш, амма кхетам лахара болуш нах нисло, оцу шайн хьекъалх пайда а оьцуш, уьш Іилманан некъашца дуьне а, дахар а довза цагІортарна. Масала, стаг мел хьекъале хиларх цунна бусалба динан кІоргенаш евзар яц, нагахь цо Іаьрбийн йоза-дешар, мотт а Іамийна, тІаккха КъорІан, жайнаш а ца дешча. Лор, инженер, архитектор, политикан, пачхьалкхан, тІеман деятель хир вац стагах, нагахь цо оцу а, кхечу а говзаллин Іилма ца Іамийча.

Вайн къам кхетамна тІаьхьадисаран цхьадолу бахьанаш цунах шех дозуш ца кхолладелла. Уьш кхоьллина паччахьан Іедало а, советски-коммунистически Іедалан харцонаша а, иза кхойтта шарахь махках даькккхина лелоро а. Уьш дерриг а дийца гІиртина со лакхахь ас йийцинчу сайн исторически произведенешкахь а, публицистически статьяшкахь а.

Амма вешан бохамашна бахьанаш вай ваьшша кхуллу, цхьаболу бохамаш вайн вешан бехкенна а хуьлу. Я нийсса аьлча, ваьшна и бохамаш хилийта вай дуккха а бахьанаш леладо, гІалаташ дуьйлуьйту. Шена кхетта цамгар нахана хиъча эхь ду моьттуш, иза къайлаяккха гІерташ, лоьрашна тІе ца воьдуш, дарбанаш ца лелош кІелбуьсуш а, леш а нах хуьлу. Амма, стаг шен цамгар мел лечкъо гІертарх а, нахана хаьа, иза цомгаш вуйла. Ишттачу цомгашчу стагах тера ду нохчийн къам а. Вайна ца лаьа вешан сакхташ, гІалаташ, къинош дийца, царах дІакъаста, цІандала гІорта.

Даима вешан шеконе майралла а, оьздангалла а, доьналла а дуьйцуш, амма вешан сакхташ, сиркхонаш, къинош а, гІалаташ а дІалечкъош, царех цІандала а ца гІерташ Іийча вай имане догІур дац, вайн къоман барт хир бац, вайн махкахь иман-беркат а хир дац, кхечу къаьмнашна хьалха вайн сий а хир дац.

Шен гІалаташ дийца хала ду, амма ца дийцича ца довлу. Царех лаьцна хир ду хІара къамел. Хьалххе ала лаьа, хІокху къамелехь со нийса воцуш, гІалат вуьйлуш меттигаш а хир ю. Амма шеко йоцуш цхьаннах тешалаш: хІокху къамелан хІора дош вайн къоме болчу сан даггара цІеначу безамо а, цунах дог лазаро а кхоьллина хиларх.

2

Тlамехь цкъа а тоьлларг ца хилла. Муьлхха а тlом шина а агlорнаш оьшуш чекхболу. Хlунда аьлча, оцу тlамо шина а агlорхьара адамаш дойу, эзарнаш шерашкахь къомо кхоьллинарг хlаллакдо.

Миллионаш адамаш дойу, заьlап до. Кlентий бойъий, къена дай наной верас воцуш, дай бойъий, кегийн бераш байлахь дуьту. Ярташ, гlаланаш йохайой, ягайой, адамаш эрна арахь дуьту. Уьш гуш дерш ду. Хенан йохалла бахамаш, ярташ, гlаланаш леттахlуьтту, кlентий белла бисина къена дай-наной дуьненара дlакхелха, байлахь дисина кегий бераш а кхуьу, адамийн дегнашна тlера чевнаш а йоьрзу.

Амма тlамо адамашна кхин зулам до, бlешеран дохалла юкъара дlа ца долуш: цо адамийн синкхетам, оьздангалла, къинхетам, нах, Делах тешар, кхерар а доь, къизалла, ямартло, харцонаш кхулду. Хlетталц, зингат хьаьшна цуьнан са даккха а кхийрина стаг, тlамехь адамаш дайа Iема. Дуьххьара ша стаг вийча холча хlуттий пайарза буьйсанаш йойу цо, тlаккха шиъ-кхоъ, масех вийча оцу къизаллех, акхараллех вулу иза, цунна дош ца хета адам дер. Тlамо адамашка мацалла хlоттайо, ша а, шен доьзал а мацалла ца балийта, хlетталц нехан хlуманна тlе куьг ца кховдийна стаг къолана, талораш дан волало. Аьшпаш ботта, ямартлонаш, харцонаш лело Iема.

Къоме беанчу бохамо зоь хlора адам а, дийнна халкъ а. Цхьана агlор къонахий, турпалхой гучубоху цо. Вукха агlор – ширдолла дохийначу цlийнан херцорашна юкъара гучудуьйлу боьхачийн, дехкий, шереш, кхийолу зене-зуламе боьха сагалматаш санна, хlетталц тийна-таьlна Iийна ямарт, стешха, сутара, къиза, оьздангаллин дозанаш дуьйлу. Къоме беанчу бохамах пайда а оьцуш, цара муьлххачу а хьарамчу некъашца шайна хьал Iаlадо. Церан дог ца лозу шайн къомах, иза сийначу цlарах дагарх а шек ца бовлу.

3

XVIII-чу бlешарахь, шарера пхеа шаре болуш, юкъа-юкъа, ткъа XIX-чу бlешарахь, 1816 шарера 1861 шаре кхаччалц хаддаза тlом даьттина Нохчийчохь.

Тlаккха, 1865, 1877-чуй шерашкахь паччахьан Iедална дуьхьал

1944-чу шарахь, халкъ махках доккхучу хенахь, иза йоза-дешар ца хууш я кIеззиг хууш дара. Масала, 1958-чу шарахь къоман автономи меттахIоттийча, 50 эзар вахархо волчу Нажин-Юьртан районехь цхьа а стаг вацара лаккхара дешар дешна, юккъера дешар дешна ваьлларг ткъех стаг вара.

1944-чу шарахь халкъ махках доккхуш 18-20 шо долу кегийр хой я бусалба динан дешар, я дуьненан дешар дешна а бацара, ткъа хIетахь ворхI класс яккха а ца кхуьуш школера гIовттийна дIадигна бераш кхин дIа деша аьттонаш боцуш дисира. Цкъа делахь, Казахстанерчу меттигерчу Iедалан бала а бацара нохчийн бераша цадешаран, шолгIа-делахь – мацалло а, халонаша а уьш школах юкъахдехира.

Исторехь зеделла колонизаторшна, я имперски халкъашна, шайн олаллина кIелхьара къаьмнаш бодане мел ду а царна тIехь олалла латто а, церан барт ца хилийта а атта хилар. Мацах цхьана китайски хьекъалчо аьлла боху: «Шайна къам хIаллак дан лаахь, цуьнан культура хIаллакье». Цундела, колонизаторша шайн олаллина кIелхьарчу къаьмнашна деша таронаш ца ло. ХIунда аьлча, цара дешча, уьш кхетаме хир ду, цара шайн истори, мотт, культура ларйийр ю, шайна тIехь латто харцонаш гур ю, уьш ловр яц, шайн къоман маршонехьа къуьйсур ду. Амма колонизаторшна оьшу оцу къомах дешна нах а, къомана тIехь шаьш олалла латтош царех пайда эца. Оцу Iалашонца колонизаторша доьшуьйту шайна муьтIахь болчу нехан берашка.

Изза Iалашо яра революци хилале хьалха оьрсийн колонизаторийн а. ТIаьхьа советски-коммунистически Iедало иза кхечу кепашкахь кхочушйора.

Цхьа низам долуш, юкъарло а ца юлуш нохчийн бераш дешна дуьйладелира махках даьккхина вайн халкъ цIа а дирзина республика юхаметтахIоттийча, 60-чу шерашкахь. ХIетахь дуьйна схьа ткъе итт шарахь вайн бераша муха дешна а, церан хаарийн барам а, республикан школийн болх мича хьелашкахь бара а, ткъе итт шарахь юьртахь юккъерчу школан директор болх бинчу суна дика хаьа. Оьрсийн маттахь а, московски оьрсийн берашна леринчу программашца, учебникашца Iамош долчу нохчийн берех 90 % оцу программашца шаьш Iамочух ца кхеташ чекхдовлура юккъерчу школера. Царна, ур-атталла, я нохчийн а, я оьрсийн а меттанашкахь нийса деша а, нийса яздан а ца хаьара. Ткъа мотт ца хиъча, царна кхидолу Iилманаш Iемар ду бохург хьехочохь а дацара.

Хlитто а, нохчийн къоман историехь и тlаьхьарлера ткъе итт [illegible] дешарш гlуттлакхе яра. Оцу шерашкахь кхолладелира нохчийн къоман меттан, историн, культуран а Iилманаш. Цхьаъ кхиорна вайн Iилманчаш, яздархой, актераш, художникаш, композиторхой, спортсменаш, инженераш, лоьраш, хьехархой, [illegible] гонахчаш а.

5

Тхьо бусалба динан Iилма Iамор 30-чу шерашкахь советски коммунистически Iедало дIакъевлира. Бусалба дин ша къастийна ца дира изза Iедало. Массо а динан килсаш, синагогаш, [illegible] монастыраш, динан семинареш дIакъевлира. Массо а динан Iеламнах санна, хIетталц мелла а кIорггера бусалба динан Iилман куш болу нохчийн Iеламнах лоьцуш, бойуш хIаллакбира. Цу тlаьхьарчу тlаIаршна кIел цанисбелларш халкъ махках даькъийчу шерашкахь Казахстанехь а, ткъа дийна бисинарш тlаьхьа хенан Дайнахка цIадирзинчул тlаьхьа дуьненара дIакхелхира. Амма царед тlаьхьа тIекхиъна тlаьхье бусалба дешарехьа ойла йоцуш ницкъа. Ала тарло: и ойла йолчеран а бусалба дешар Iамо [illegible] тарошш ца хилла. Боккъалла а, даггара а бусалба динан Iилма Iамо луучарна мелла а и таронаш яра оцу заманахь а. Ташкентехь исламан институт, ткъа со гал вацахь, Самаркандехь шолгlачу дешаран хьуьжар а яра. Царел сов, Союзехь масех институт яра малхбалерчу халкъийн меттанаш Iамош – Москвехь, Ленинградехь, Бакох, Ташкентехь и. дI. кх. а. Цигахь бусалба динан Iилма ца Iамадора, амма Iаьрбийн мотт Iамабора. Тхьо Iаьрбийн мотт хуучунна яккхий таронаш хуьлура бусалба динан Iилма Iамо а. Оцу некъашца бусалба динан Iилма Iамийна [illegible] Iеламнах бу ДегIастанахь.

Амма цхьа пайгахь верг ца вагарвича, нохчийн кегийрхошна ца хаьара Ташкентехь, Самаркандехь бусалба дешар Iамо а, я оццу институташкахь Iаьрбийн мотт Iамо а деша баха. Вайн кегийрхой цхьана а Iилманан кIорге ца гIертара. Уьш, олуш ма хиллара, «аьрру агIора», тIе пайда богIучу гIертара: юристийн, милицин, гIишлошъярхойн, махлелоран, экономистийн, финансийн, партийни а белхийн дешарш деша. Iилманан белхаш бан дуурш кIезиг бара. Республикан Iилманан-талламан институтахь болх бан дуурш кIезиг хуьлура, цигахь алапа кIезиг ду, «аьрру агIора» тIе бан пайда бац, бохуш. Цундела, дукхахболу Iилманчаш ВУЗ-ашка а, техникумашка а балха боьлхура.

Республикан ВУЗ-ашка деша ваха Іаламат хала дара. ТІехдина хаарша юккъера школа чекхъяьккхинарг а халла чекхволуьй тура. Цига деша воьдучун куьйгалхошца, хьехархошца гергарло я шортта ахча хила дезара. Кхаьънаш эцар шуьйра даьржи нера республикан ВУЗ-ашкахь. Ткъа цхьацца гергарлонашца а ахчанца цига деша баханчу кегийрхоша муха доьшу а, дешна чекхбевлча, царех муха говзанчаш хуьлура а, цара белхаш муха бора а, хаа хала дацара. ХІетахь зеделла кхин цхаъ а дара: республикан ВУЗ-ашка тІе ца эцна нохчийн кегийрхой Москвахь, Ленинградехь, России кхечу ВУЗ-ашкахь а конкурсах чекхбоолуш тІеоьцура.

6

Бусалба динан Іеламстаг, уггар хьалха, Делан лай ву, Дала гайтинчу некъа тІера дІасахьийза бакъо йоцуш. Іеламстегаш, Іилманчин, яздархочун хьекъал, Іилма а эрна ду, нагахь санна цаьргахь оьздангалла, собар, доьналла а дацахь, шайгара Іилма цара халкъан гІуллакхана, халкъана пайденна дІалуш дацахь, КІилло, ямарт, стешхачу стагана хьарам ду Іилма, иштачу стагера Іилма адамашна, халкъана зуламе долу.

ХІокху тІаьххьарчу шерашкахь, динна маршо яьлча, Іаламат дукха «Іеламнах» гучубевлла Нохчийчохь. КъорІанна тІера цхьаца аяташ нохчийн матте гочдан а, хьадисаш а, эвлияэх дийцинарш а Іамийна нахана бусалба динан хьехамаш бан гІерта уьш. Царех дукхахберш хьарамчух ларлуш бац, бусалба динах йохкалуш бу. Шайн аьтто хуьлчу агІор Іедална, хьаькамашна бохкалуш бу. Шайн гІуллакхашца, гІиллакхашца цара бусалба дин сийсаздо, адамаш Делан некъа тІера галдоху.

Бакъболу Іеламнах а бу, кІезиг белахь а. Тхан юьртахь вара шина вешин ши кІант – Умаев Абубакар, Ильясов Вахьид а. Суна вевзичхьана Дала КъорІанна чохь бусалба адамашна схьагайтинчу некъа тІехь, диканехь а, вонехь а адамийн гІуллакхаш дІахІоьттина вара и шиъ. Шайгара хьекъал, Іилма а гайта гІерташ а, царах дозалла деш а вацара. ЦІена бусалба а, цІена нохчо а, кхин хуьлийла доцуш оьзда ши стаг вара и шиъ. 30-чу шерашкахь лаьцна, уггар къизачу лагершкахь итт шо хан яккхинера Абубакара, амма иза цкъа а ца воьхнера бусалба некъа тІера.

Цхьаммо стаг вийча, куьг бехкениг воццуьнга жоп ца доьху шариІатехь, цуьнан гергарнаш маьрша буьту. Ткъа нохчаша чІир

гергарчаьрга а. Уьш юьртах, махках а
. Тlаккха, масех юьртара, масех эзар стаг
, уьш маьрша битар доьхуш лела. Иза леладе
.

Вахьидан кlант велира цуьнан луларчу нехан
. Тхьо итт шо хенара куьце къона стаг вара вел-
. Цуьранна тепат хlоьттича Вахьидана тlевеара юьртахь
.

Вахьид, куьг бехкечун вежарий, шичой а шаьш доьзалшца
, я хьуна тlе дехаре нах бахкийта беза? ХIун
дезар ца хуьуш бlарабелла хьийза уьш. Цаьрга хIун олу ахь?

ХIумма а дан ца деза-кх, – элира Вахьида ойла а ца еш, –
, со ца бовлу, соьга дехаре нах а ца бохкуьйту. Со
ойлера шайн цlахь бийшина Iаьхкинчу церан цхьа а тайпа
. Куьг бехкениг Iедало дIалаьцна, Iедало цунна Дала
. Нах санна, кхуза тезета схьадуьйла
.

Иза стаг нахана тезета схьабалийра куьг бехкечун вежарий,
, цхьа гергарваш а. Иза дан стаг цIена бусалба а, къонаха
. Вахьид цIена бусалба а, воккха Iеламстаг а, къона-
а.

Цуьнан къомана тlе хIара бохам кхозабеллачу 1991-1994-чуй
. Далла хьалха а, халкъана хьалха а шен декхар кхо-
, къастал. Тилма, собар, оьздангалла, доьналла а долуш,
, цхьа Iеламстаг хилла Нохчийчохь. Иза вара цхьа
муфти лаьттина Арсанукаев Мохьмад-Бешар-
. Цу тоьхечу, адамаш тиларчу даханчу шерашкахь цхьан-
а ца
. Цхьанна а хьалха кхеравелла, вуха ца ве-
. ХIетахь и санна цхьа бIе Iеламстаг Нохчийчохь хиллехьа-
, цхьанна къомана хIара бохамаш ца хила тарлора.

Дайна юьртахь вехачу сан тезеташкахь, сагIа доккхучохь
, Iеламнаха дуьйцучуьнга ладегIар а дукха хуьлу. И ас
кхо Iеламстаг санна Iеламнах ца гина суна.
ца
. Цо тахана телевиденехула къамелаш дечу, шаьш
бу бохучу пахана а, хьаьжошна а юкъахь. Уьш къа-
. Цуьнан буьйлабелча гучудолу: уьш бусалба динна а, нохчийн
а гена адамаш хилар. Я нийсса аьлча – уьш Де-
, нийсо лоьхуш а, адамийн барт, машар лоьхуш а нах
. Атталла, нийсса нохчийн, ненан мотт бийца а ца хаьа
, нохчийн маттахь кхо дош аьлча, доьалгIаниг оьрсийн мат-
дош хуьлу.

Суна бевзачу Іеламнахана юкъахь дукха нисло къе
герга гІорттал бусалба динна а, оьздангаллина а генах
на нах. Хьалха куьйгаллин балхахь, милицехь, туьк
складашкахь белхаш бина а, интеллигенцин векалш а.
хенахь къоланаш дина а, маларш мийлина а, дукха зударий
лина а, зина лелийна а нах. Къанбелча, «имане бах
«Іеламнах» хилла лелаш. Иштачу наха адам иманехь
ду бохучух теша хала ду. Уьш ас бийцина «Дика нах» цІ
сайн цхьана дийцарехь а.

Ишттачу Іеламнаха шайна некъ балабо: ша лелийначу
гІуллакхашна дохковаьллачу стагана Дала гечдо, олий.
ца йинчу Іамална гечдар Делан лаамехь ду. Амма Дала
дац цара нехан диъна хьакъ а, нахана йина ваьснаш,
тІехь латтийна харцонаш, къизаллаш, нахана дина зуламаш
Шаьш хьалха лелийначунна дохкодевлла олу цара, Далла
а йо цара, амма царех дуккахболчийн къамелашкахь
гІиллакхашкахь а, гІуллакхашкахь а гучудолу церан дегнаш
хийцаделла цахилар.

Сан къамелаш хилла Азербайджанан, Юккъерчу Азин
захстанан муфтешца. ЛадегІна ДегІастанарчу Іеламнаха
виденехула къамелаш деш а, цара газеташ тІехь зорба
белхаш а бешна. Царна шайн къоман мотт, истори,
культура, дуьненан халкъашна юкъара политика а, кхечу
хачу динан истори а, идеологи а хаьа. Доцца аьлча, цара
динан а, дуьненан а Іилманаш Іамийна. Цундела, царна
муьлххачу аудиторина хьалха, муьлххачу а хаттарех
къамел дан а, хаттаршна жоп дала а.

Оцу агІор буьззина бІаьрзе бу нохчийн Іеламнах. Дуьне
истори, философи, кхидолу Іилманаш-м муххале а ца хаьа
на, атталла нохчийн халкъан истори, культура, Іадат
гІиллакхаш а ца девза. ХІетте а, шаьш «нохчийн пачхьа
кхуллу» бохуш а лела, Іедалан гІуллакхашна а, политикана
идеологина а юкъагІерта. Митингашкахь, телевиденехула
лортІехь доцу, питане къамелаш а до. Церан къамелаша
зулам дина нохчийн халкъана. Тахана халкъе хІиттинчу
нашна, бохамашна Далла хьалха а, халкъана хьалха а
жоьпалле хила хьакъ бу хІокху шерашкахь митингашкахь
дІахІиттина лаьттина хІора стаг а. Цара гІо дира зуламхо
халкъана хІара бохам кечбеш.

7

Чечен республикехь гIараяьлла ца Iаш, Москвахь [illegible] тIехь цIе язйина хьал долуш, ехаш а [illegible] Шарпанан цIарах тхан колхоз. 1700 гектар охунин [illegible] 1200 корта даккхийра хьелий, масех [illegible] стоьмийн бошмаш, кхачанан комбинат, вальце- [illegible] тхан колхозан. Колхозан хоржах оцу чуйогIучу [illegible] бинна берийн яслеш, клубаш, медпункташ, банеш [illegible] тракторий, комбайнаш, машинаш, кхийолу юьрта- [illegible] яра. Пачхьалкхан банкехь даима масех мил- [illegible] а хуьлура колхозан. Токхе бехара тхан колхозера [illegible] шарахь «Юьртан-Кхиэл» аьлла цIе а тиллина цхьа- [illegible] баккхийчу нехан тобано йохийра и колхоз. Оцу то- [illegible] бара керлабевлла молланаш а, хьаьжой а. Амма [illegible] цхьа а юьртабахаман говзанча а, атталла, интел- [illegible] а яцара. Даьхний, борахчу мехах, нахана пайда [illegible] агIор дIадахара. Техника а цунна тIехь болх бечаш [illegible] кхира. Клубаш, яслеш, банеш цхьаерш наха [illegible] ерш шийн долаехира. Цхьаболчу наха шайн дайн [illegible] дIалийцира. ХIетталц Iедало лерина ларъеш [illegible] а хьаннаш хIаллакъян йолийра.

[illegible] цхьа ши шо даьлча, тхан юьртахь тезетахь на- [illegible] пуьйлира оцу тобана юккъехь хилла цхьа хьаь- [illegible] оцу Делан мостагIаша, керста оьрсаша ахчанах [illegible] мунепикъаша нохчийн халкъан барт бохийна, [illegible] юкъа мостагIалла кхоьллина, – бохура цо. [illegible] собар а ца тоьъна, иза сацийра ас.

[illegible] Москва кхаччалц гIараяьлла евзаш хьал долуш [illegible] Арахьара нах а хьоьгуш барт болуш юрт а яра [illegible] ХIинца тIехьарчу ялх шарахь цхьа а оьрси ца веана вайн [illegible] Хьо юкъахь а волуш баккхийчу нахах цханакхеттачу то- [illegible] йохийра, юьртара нах тайпанашка, гарашка, некъешка [illegible] юьртан барт бохийна, вовшашна юккъехь цабезам, ца- [illegible] а цхьоллина. Шуьга иза де аьлла Россера схьа оьрсий [illegible] кхуза? Вайн юьртахь къоланаш ду, мехкарий идабо, [illegible] хьанийн ирзошкахь а анаша кхиош, цунах йохк- [illegible] ан бу, малар духкуш, молуш а нах бу. Вайга иза [illegible] аьлла цхьа а оьрси веаний кхуза? Гуьмсехь, Къеда-юр- [illegible] а цIерпоштан талочу нахана юкъахь вайн юьртахой а

хилла. Вайга цIерпошташ тало цига гIо аьлла оьрсий бо-
ний кхуза? Колхозан ялташна тIе даьхний лехка, ура-
кхаьллий кхийса, хиш, некъаш ма тоде аьлла цхьа
веаний вайн юьрта? Нагахь санна, вайн къоман барт бохо-
зуламаш даржораш Россис а, оьрсаша а ахчанах эцна
белахь, вайн колхоз йохийначу, юьртахь нехан барт бохий-
шун тобанна мел ахча делла Россис, оьрсаша а?

Вайна ца лаьа вешан сакхташ дийца, вешан бехкашна
ра хила. Вешан бехкаш а кхечарна тIетоьтту. Хьалха хи-
Союзан законаша дихкинера тайпанаш-м хьовха, къаьмнаш
стор а. Бакъду, коммунистийн оцу тIехь генна йоьлхуш
Iалашонаш яра. Къаьмнийн башхонаш дIа а яьхна, СССР
дехачу къаьмнех шен ша-тайпа юьхь а йоцуш, массарех
къам – «советски къам» кхолла Iалашо яра церан. На-
санна, вай бусалба динан некъа тIехь делахь, Дала а, Пайхамар
а ца къестийна къаьмнаш, тайпанаш а. КъорIанна чохь кер
нех дуьйцуш къоман цIе ца йоккху. Мохьумад-пайхамар
Iалайсалам, шена гонаха озийнарш цхьа Iаьрбий хилла ца
цуьнан уггар гергара гIоьнчий бара персаш, эфиопаш,
кхечу къаьмнех а нах.

Ткъа нохчий шайн йозуш йоцу маьрша пачхьалкх кху
аьлла гIевттича, уггар хьалха нохчийн къам тукхамашка,
панашка а декъна, и цхьа дегI, меженаш йохуш, дерина.

Адамийн оьздангаллин хьокъех долу СССР-н дерриг
хург санна законаш цхьаьнадогIура шариIатца. Масала, къ
наш къестор, къола, талораш, вахо маларш, наркотикаш, нуьц
ла, бертаза зуда йигар, дукха зударий кхийлар дихкинера СССР
законаша. Уьш дихкина шариIато а. ХIетте а нохчашна юкъ
чIога даьржина уьш дерриш а. Школаш дIакъовла, бер
ма дешийта, больницаш дIакъовла, цомгашчарна дарбанаш
леладе ца боху вайга Россин Iедало. Туркойн, Iаьрбийн мех
ша нохчийн халкъана гIоьнна даийтина дарбанаш, цомгашчар
на дIа а ца кхачош, базаршкахь дохка ца боху вайга оьрсаш
ХIокху махкахь бина а, кхиъна а болу оьрсийн доьзалш ар
кхуьйсуш церан хIусамаш дIалеца ца боху нохчашка бусалб
дино а, Россин Iедало а. Халкъо хаьржинчу Нохчийн Респуб
кан куьйгалхошка зуламхой таIзарза бита ца боху цхьаммо
Адамашка болх ма байта, царна алапаш ма ло, къеначарна пе
ма ло, цомгашчарна дарбанаш лелорна миллионаш ахча да
ца боху вайга Россис а, оьрсаша а. Дийца дукха ду уьш бусалб

законаша а ца магош долу зуламе,
Нагахь санна, Дала а, Пайхамара а бу-
дина дихкина и зуламе гIуллакхаш Рос-
ший а лаьмца вай лелош делахь, ахчанах, хьолах вай
вайн бусалбалла а, нохчолла а мичхьа хуьлу?
ю хеза, халкъ холчохь ду, бан болх бац,
, ца къестош къола дина
ьхкина а, анаша кхиийна а шайн доьзалш-
нехан аьтто бац. Цкъа цхьанхьа,
волуш, муфтис Алсабеков Мохьмад-Хьу-
Тхьа Нохчмахкахь дика вевзачу тхан рай-
Макха ваханчу Іеламстага магийнера цIерпошта
кIайн эчиг маьждиган тхов тIе тоха.
Далла Іамал еш бу цигара нах. Ткъа тхан
ртошкахула и эчиг лоьхуш лийлира ДегIастанара
Шолш шайн маьждигашна эцна даийтина дара иза,

Амма тхана цхьоланаш, талораш деш, кIомал (анаша) кхи-
, адамаш лечкъош, дойуш лела нохчий мацалло
бац. Церан машинаш, герз, шайн ярташкахь а,
, масех хIусамаш а ю. Мацалло бIарзвина
, геранца цIерпошт тало, стаг а вийна цуьнан
, кхоа стаг лачкъо ца воьду, цхьа гирда ялта,
, стом лачкъо воьду. Наха дуьйцура, цIерпошташ та-
ьнийна товар тIехь долу машинаш хотталахь
, кIел демах, дуганах, шекарх дуьзна галеш а
, товар чудилла деса галеш ца хилча, чуьра
, шекар а хоттала дIа а Іанадой, галеш мукъадохура,
Мацалло бIарабинчу наха лелор дуй ткъа иштаниг?

Мацалла деш валлахь а, нехан рицкъана тIе куьг ма кхов-
Дала, бусалба дино. Нагахь санна, стаг могашалла
, а лаьчу бахьанашца шена а, доьзална а рицкъа латто
ваьлахь, цунна рицкъа латтор цуьнан гергарчарна
бусалба дино. Ткъа цунна рицкъа латто гергарнаш
, суттар а гIаддайнехь, сагIа деха боху. Амма могашчу,
дегIехь пицъ болчу стаге сагIа ма деха, хьанал къа а
шена рицъа лаха, боху.

президента а, министарша а, парламентан депутаташа а, цхьа
а ца хьахадо. Телевиденехула сих-сиха цхьацца баккхийчу па
а, Іеламнаха а къамелаш до, нохчийн берашна керистанийн Іи
ца оьшу, иза дІа а даьккхина, цуьнан меттана Іаьрбийн
йоза-дешар, дин Іамо деза, бохуш.

Нохчийн берашна Іаьрбийн мотт, йоза-дешар Іамо деза
хург нийса ду. Иза ца хиъча, вайн бусалба динан Іеламна
ур бац. Бусалба динан лаккхара Іилма Іамийна Іеламна
хилча, халкъана бусалба динан кІоргенаш евзар яц, бусалба
нехь нислур дац. Ткъа бусалба динехь ца нислахь, вайн къ
на юкъара харцонаш, ямартлонаш, хьарамлонаш, хьаг!-гамо
къизаллаш цкъа а дІаевр яц, вайн къоман цкъа а барт хир
сий хир дац, вай лелочух цкъа а иман-беркат а хир дац.

Амма данне а нийса дац нохчийн берашна дуьненан Іи
хьехар дІадаккха бахар. И хабарш дуьйцурш нохчийн халк
на зуламна арабевлла нах бу. Нохчийн халкъ дерригенна а
иманехь нисделча а, цхьана Іарбийн маттаца, йоза-дешарца
халур дац. Вайн халкъана лоьраш, инженераш, юртбаху
говзанчаш, конструкторш, архитекторш, нефтяникаш,
лошъярхой, историкаш, философаш, политикаш, массо а
Іилманчаш беза, къоман дахар кхолла. Уьш а, кхин а вайна
бац, вай Іаьрбийн мотт, йоза-дешар а Іамош Іийча. Вайн берашна
дуьненан Іилма Іемар дац, царна оьрсийн мотт ца Іамийча
Оьрсийн маттахь яздина ду вайн къоман историн, культурин
дахаран дерриге а документаш, Іилманан-талламан белхаш
Оьрсийн мотт бу СССР чохь дехаш хиллачу дерриге а халкъ
вовшашца буьйцург а.

Бусалба дин уггар чІогІа леладо бохучу Іаьрбаша шайн бе
рашна ингалсан, немцойн, французийн, кхидолу а меттанаш, ду
ненан Іилма Іамадо, шайн махкахь дешна девлла бераш Анг
Германе, Франце, США деша дохуьйту. Іаьрбийн дуккха а
гирхой бара СССР-н ВУЗ-ашкахь доьшуш а. Бусалба динехь, ма
нехь уггар нисбелла бохучу Іаьрбашна мегаш хилча, нохчашна
хІунда ца мега «кериста Іилма« Іамор? Цо гойту, нохчийн халк
кхета гена хилар.

Оцу шина а агІор вешан берашка дешийтар коьрта де
ду вайн, нагахь санна ваьшна вешан къам кхиа а, даха а ла
Амма Іаьрбийн мотт, йоза-дешар Іамор дерриг а берашна тІедо
ца деза, иза Іамо луучарна таронаш хилийта еза.

хIумнаш гучудуьйлу хIокху тIаьххьарчу [illegible]. Шайн декъар а дицдина, Iеламнах политикана, пач[illegible] тIедиспаш юкъагIерта, пачхьалкхан куьйгалхой [illegible] тIерта, селханлерчу атеистех, маларчех [illegible]. Хьалха цхьанне а цIе йоккхуш ца хезна керла [illegible], политологаш, хьекъале, майра а нах гу[illegible] а барамехь. Цара митингашкахь, телевидене[illegible] а, вербанехь яздийраш а, халкъана юкъахь лело [illegible] а, цкъа пхиъ-кхоъ тIедиспаш ду.

Иштта олуш хезна: «Вай хIинццалц Делах кхоьруш ца хилла[illegible] хIокхуьруш Iийна хиллера». Боккъалла а, хIара [illegible] тIаьхьаччалц, советийн Iедал доххалц, ваьш[illegible] ахчанан хIорцонаш лелаярх бур-бур аьлла дистхила [illegible]. Шеюмашкахь, сессишкахь, конференцешкахь, [illegible], вербанехь бусалба дин, пайхамарш, эвлаяш, зи[illegible] а, Вешин маьждигаш дохийча а, дохоза дисан[illegible], амбарш йича а. Суна ца хезна, оцу харцонашна [illegible] цхьана а стага КПСС обкоман хьалхарчу майда[illegible], шен резавацар хаийтина, бохуш. ХIетахь мичхьа [illegible] майра, хьекъале турпалхой? ХIокху тIаьххьарчу [illegible] гучубаьлла и майра нах, 70 шарахь бистхила ца баь[illegible] тIаIийна майралла гайта хIинца арабевлла!

9

Исторически кхолламан бала болчу наха хоьтту: [illegible] тIаьххьарчу шерашкахь нохчий иманах, оьзданга[illegible]ллех [illegible] хIун бахьана ду те?» – бохуш. Бахьана вай баккъал а [illegible] ду. Делах, Къематдийнах тешаш, кхоьруш а, [illegible] кхоьруш, бусалба динехь нисвелла стаг галвок[illegible] вай хьуьнан бахамо, хьоло, къелло, мацалло, цхьана а ха[illegible]. Дала а, пайхамара а бусалба адамашна тIедехкина [illegible] вай кхочушдеш цахилар гучудолу, уггаре а хьалха, вайн [illegible] хьаметтигашкахь.

Иштта а цхьам доьзалех кхоллало. Доьзалш – къоман бух, [illegible], ма мутт оьцу хьоста ду. Доьзал ша къастийча, иза жима [illegible]. Цундела, къоман иман, сий, хьекъал, кхетам, могашал[illegible] – шедаррите а, хIораммо а шен доьзал муха кхолларх, има-

нехь кхетош-кхиорах дозуш хуьлу. Ткъа оцу доьзалан иманан, оьздангаллин гІаролехь лаьттарг зуда, нана ю. Адам а,Хьава а доцург дуьненчу мел даьлла адам Дала зудчун кийрахь а кхоьллина, зудчун, ненан кийрара схьа а даьлла. Бераш хьекъале, кхетаме, могаш, оьзда, къинхетаме, я цхьана дашца аьлча – бераш иманехь кхиорехь коьрта меттиг дІалоцу зудчо, нанас. Адаман уггар хьалхара хьехархо нана ю. Цо Іамадо бер меттан хьалхара дош ала а, цо Іамадо иза кхерамах, бохамах лардала а, диканиг, вониг къасто а, къинхетаме хила а, цо хьоьху берана оьзда гІиллакхаш а.

Зеделла ду, хьекъалца, Іилманца, оьздангаллица, къинхетамаллица, адамашна пайдехьа гІуллакхашца дуьненан исторехь дикачу агІор цІе йоккхуш гІарабевллачу нехан наной, хІусамнаной хьекъале, оьзда, къинхетаме, Делах тешаш, Делах кхоьруш а зударий хилла хилар. Зударий оьзда, могаш, къинхетаме, иманехь болу къам иманехь хуьлу, ткъа зударий оьздангаллех боьхнехь, и къам иманах, оьздангаллех а дохаран коьрта билгало ю. Амма зударий иманах, оьздангаллех ца буху, оцу къоман боьрша нах хьалха иманах, оьздангаллех а боьхначул тІаьхьа а бен. Нагахь санна, къоман боьрша нах иманехь, оьзда, къинхетаме, собаре, доьналле къонахой белахь, шайн зударийн сий, могашалла, оьздангалла ларъеш белахь, оцу къоман зударий цкъа а оьздангаллех бухур бац. Амма зударийн дай, вежарий, кІентий, хІусамдай оьзда, иманехь бацахь, къонахой бацахь, церан зударшна маршо йолу царех тера хила.

Адамийн юкъараллехь зударша Іаламат доккхачу маьІнин а, жоьпаллин а меттиг дІалоцуш хиларна КъорІан чохь а, Сунашкахь а зударех, зударийн, боьршачу нехан а, хІусамден, хІусамненан а, дай-нанойн, берийн а юкъаметтигех лаьцна дуккха а, чІогІа а аьлла. Царех лаьцна бІе гергга аят ду КъорІан чохь. КъорІан чохь а, Пайхамаран хьадисашкахь а цхьа дош ца аьлла зуда сийсазъеш, цуьнан бакъонаш лахъеш, эшош. Д1а мел аьлла дош зуда, нана лоруш, цуьнан сий, оьздангалла ларъеш аьлла.

Зуда уггар хьалха нана ю. Цо кийрахь хала лелаво доьзалхо, хала дуьненчу воккху/ *КъорІан, 31 сура, 14 аят; 46 сура, 15 аят*/, лазарша хьийзош, яларна кхерам болуш. Исс баттахь ненан кийрахь цуьнан кхача буу беро, дуьненчу даьлча шина шарахь ненан некхах декхаш кхуьу иза */2 сура, 233 аят*/. Бер

[illegible], дилхича иза дакхо хьалагIуьттуш, буьйсанаш набарза, [illegible] куьлу иенан. Шен беран са ца далийта шен са дIадала кий- [illegible] куьлу иза, цундела зударий, уггар хьалха наной, дуьхьал хуь- [illegible] муьлххачу а тIамна, адамийн цIий Iанорна, адамаш дайарна.

КъорIан чохь а, шариIатехь а бусалбанашна доьзал кхолла- [illegible], иманехь кхиорехь а тIедеххина декхарш а, хьарам дина [illegible] а ду. Бусалба стага и декхарш кхочушдеш ца хилча, [illegible] дина дихкинарш лелош хилча, цуьнан доьзал кхуллуш [illegible] хьалхарчу гIулча тIера дIа талхадо Дала бусалба ада- [illegible] тIедеххина декхарш,цундела вай иманах, оьздангаллех [illegible] коьртачу бах́ьанех цхьаъ ду иза.

I0

Зудчун бертаза, нуьцкъах маре йигна зуда стагана хьарам [illegible] шариIато. Маре деш долу стаг а, зуда а вовшашна реза доцуш [illegible] шиннах цхьаъ вукхунна реза доцуш и шиъ цхьаьнатоьхча, цаьршиннан дахар декъаза хуьлу, доьзалехь барт, марзо ца хуь- [illegible] ду, ден-иенан юкъаметтигаша зуламе Iаткъам бо берашна. Цун- [illegible] дела цамагадо шариIато йоьIан бертаза, нуьцкъах маре ялар а, [illegible] йигар а.

Маре йоьду йоI, иза а, цуьнан да-нана реза а долуш, церан [illegible] Iусамера араяккхале, йоьIан а, кIентан а гергарчийн векалшна [illegible] хьалха шиъ теш волуш, юьртан имама я къедас там-мах бина [illegible] дIайита еза/ *4 сура, 25 аят*/. Маре деш долу шиъ я шиннах [illegible] цаьрш Далла Iамал еш дацахь, цаьршина юкъахь мах бар ца [illegible] магадо/ *2 сура, 22I, 236 аяташ*/. Мах беш я зуда юьтуш теш [illegible] Iоттийна шиъ стаг Далла Iамал еш, дог цIена, тешаме, хьанал [illegible] хила веза/ *65 сура, 2 аят*/. Мах бале кIанта йоIах куьг тохар доьхку шариIато. Ткъа мах бале и шиъ цхьаьнаIер хьарам, зина лору, и шиъ иштта цхьаьна а Iийна кхоллавелла доьзалхо зинах [illegible] кхолладелла къутIа лору.

Мах бечу хенахь йоI юьгучу кIанта бина тIелацамаш /там, [illegible] урдо, совгIаташ, кхидерг а/ йозанан барта тIе дIаязбо, цунна буха [illegible] куьйгаш яздо маре дечу кIанта, йоIа а, имама, шина тешо а. Има- [illegible] мукIарца чIагIбой, и барт йоIе дIало. Нагахь санна, зуда а, [illegible] бераш а кхаба стеган аьтто бацахь, зуда ялор къобал ца до [illegible] шариIато.

Лаххара а 90 % нохчаша кхочуш деш дац и декхарш. Доь- [illegible] зал кхолла стаг, зуда а цхьаьнакхеташ йоккхучу хьалхарчу гIулча

тIехь талхадо шариIато тIедехкина декхарш. Дукхахьолахь
дена-нанна а ца хууш, буса къайлах маре йоьду йоI. Мах
шолгIачу дийнахь кхочушдо. Ткъа йоI нуьцкъаха ядийна йо
йоI йолчу нахаца машар, барт бан гIерташ, мах бар шина
дийнахь ца хуьлу. Мах бале оцу юккъехь кIант, йоI цхьаьн
зина лору, нагахь санна цаьршиннен доьзалхо кхоллалахь,
лору. Иштта кхоллавелла доьзалхо иманехь хуьлийла дац.

Дукхахьолахь маре деш болу вайн кегийрхой лам
марханаш кхобуш-м муххале ца хуьлура, цхьаболчарна, у
тала, алхьам, къулханаш деша а ца хаьа. Мах беш тешаш х
хьалха тIенисбелла нах. Далла Iамал еш боцурш а, ма
лурш а. Уьш дог цIена, хьанал хилар а ца хьехадо.

Стага а, зудчо а шаьш маре деш а, церан мах бечу мо
ша а, оцу хьалхарчу уггаре а жоьпаллечу муьрехь талхадо
салба дино шайна тIедехкина декхарш. Иштта кхоллабе
доьзалехь иман, оьздангалла а муха хир ю?

11

Зуда йитар Iаламат чолхе а, жоьпаллин а гIуллакх
нохчийн къоман Iадатехь, ткъа шариIатехь хIинца а иштта
луш ду иза. Нохчийн Iадатехь зуда йита бакъо яцара,
санна цуьнгара цхьа боккха бехк ца баьллехь. Иштта бехк
ла йитина цIаеанчу зудчунна тIехь эхьан томмагIа
цуьнан ерриге а оьмарехь. И эхь цуьнан гергарчу нахана
догIура. Цундела, цара шайн невце я цуьнан гергарчу
цхьаьна жоп доьхура: шайн зудчуьнгара хIун бехкбаьлла
на цIа, хIусамдена муьтIахь, тешаме яцара иза я доьзална
ха шен декхарш кхочушдан хьекъал, кхетам, могашалла
гIорасиз яра иза, кхин а, кхин а. Иштта цхьа бехк ца
зуда йита бакъо яцара майрачун. Ткъа зудчунна тIе зуда
дуьйцу а ца хезнера вайн дайшна. ТIаккха-м зудчун а,
нахана юкъа мостагIалла дужура.

ШариIатехь майрачунна зуда йита бакъо ло, нагахь санна
зуда хьекъалх тилла я бIаьрзе, я дарба доцуш уьне цамгар
луш елахь, я хIусамдена тешаме яцахь, я доьзалхо ца хуьлу
елахь, я хIусамдеца цхьаьна Iен ца мегаш, дегIаца сакхташ
лахь, я хIусамдена а, доьзална а хьалха шен декхарш кхочушдан
гIорасиз елахь. Царах муьлхха а цхьа бахьана я бехк зудчуьнга

дІаисъаста бакъо ю майрачун, амма царех бацахь, иза йита бакъо ца ло. Оцу майрачуьнца делахь, зудчунна а бакъо ло цунах верстина велахь.

доцу зуда йитар нийса ца лору

моттигаш нисло шена моттигаш, оьзда, къинхетаме а йолу зуда шена майрачу хенахь кхин хазъеллехь, иза цІийнах, дІайохуьйтуш, я цунна тІе зуда ялош.

боьршачу стеган йиъ зуда хила магий-йитар а, зудчунна тІе зуда ялор а, цхьана хенахь ши кІезиг ду вайна гондІа дехачу бусалба къаьм-чІогІа даьржина нохчашлахь. Зудчунна бухарчу зудчуьнга а, цуьнан берашка а кхочу бийца хила ду. ТІееанчу зудчуьнга а, иза ялийначу бехаш берийн дегнаш чохь шаьш дуьненахь ерриге а хенахь. ХІетте а вайн молланаша иза къо-

шариІат а, къоман Іадат а талхош йитар а зудчунна тІе зуда ялор а Шемалан заманахь юкъа-ХІетахь, иттанаш шерашкахь бахбеллачу тІамо дук-дІахьора, зударий жоьра буьсура, кхиъначу маре баха боьрша нах ца тоьара. Оцу бахьанашна бераш дуьненчу довлар, тІамо лахдина къам Шемалина тІемалой оьшура, цкъа-делахь, бераш дІа-делахь, марехь боцу зударий зинан новкъа ца Шариіат а, Іадат а талхош Шемала маре баха хан йолу мехкарий а, къона жоьра зудчунна тІе маре бахар а, бигар а тІедожош. Йоьду-зудчунна тІе зуда йига дуьхьалваьлларг чу а вуллий, иза реза хиллалц дийнахь-буса цуьнгара дІа доцуш, цу чохь латтавора.

ду тІамо адамаш оьздангаллех дохош хи-Дицлиг, оьздниг адамашка тІелацийта, леладайта хала мечо сиха орам тосу. ХІетахь, оцу тІеман зама-шариІат а, къоман Іадат а, и тІом чекхбаьл-хІоьттина юкъахь дисира. Юьхьанца таро йолчу дІабора шосех зуда, тІаьхьа – шайна луъучара.

Доьзал иманах, оьздангаллех бохучу бахьанех цхьа[illegible] чийн къам кхетамна тIаьхьадисаран билгало а ю нохчийн [illegible] шачу наха дукха зударий кхийлар а, зударша дукха [illegible] дар а, зударшна, берашна тIе зуда ялор а, маре яхар а. [illegible] динехь боьршачу стеган еанга кхаччалц зуда хила магадо [illegible] чух нийса ца кхета нохчий, ткъа Iеламнахана уьш нийса [illegible] ца хаьа я ца лаьа.

Иманехь, могаш, оьзда, хIусамдена тешаме, муьтIахь [illegible] зудчунна, берийн нанна тIе зуда яло магош меттиг ца [illegible] КъорIан чохь а, Пайхамаран хьадисашкахь а, шариIатехь [illegible] Iалайсалам, вайн Пайхамара дуьххьара ялийна Хадижда ца [illegible] та шо йоккха хилла, амма иза дуьненахь йолуш цунна тIе [illegible] ца ялош, цуьнца бертахь, вовшашна муьтIахь ткъе пхеа шер [illegible] ваьхна иза. Зудчунна тIе зуда яло боьршачу стаган магой [illegible] нийсса аьлча, еанга кхаччалц зуда хила тардолуьйтуш [illegible] наш а, некъаш а ду шариIатехь. Коьртачу декъана дагой [illegible] вай дийцина, зуда а, майра а дIасакъаста бакъо луш долу [illegible] наш ду. КъорIан чохь боху, нагахь санна айхьа балийначу [illegible] даршна юккъехь хьайга нийсо ялур елахь, верас воцуш байлар [illegible] йисина йоI ялае, шиъ, кхоъ, еанга кхаччалц. И нийсо [illegible] ялур яцахь, цхьаъ ялаей, цуьнца ваха */4 сура, 3 аят/*. Къал [illegible] а боху, амма хьуна мел лаарх а, хьо мел гIертарх а айхьа [illegible] лийначу зударшна юккъехь хьоьга нийсо ялур яц */ 4 сура, [illegible] аят/*.

Iалайсалам, вайн Пайхамара а, цуьнан асхьабаша а зудчунна тIе зуда ялош хилла, нагахь санна иза яло цхьа доккха бахам хилча. Масала, бухара зуда цамгаро лаьцна я заьIап, я доладе ца хуьлуш, я божабер ца хуьлуш, дуьненчу даьлларг ца дуьне хилча. Цкъа-делахь, тIе яло зуда бухарчун бертахь иза ре йолуш ялайора. ШолгIа-делахь, тIе яло зуда муьлхха а, шайн хазъелларг ца ялайора. Да-нана, верас воцуш байлахь бисина м карий а, хIусамдай белла я тIамехь байина берашца жоьра бисина на зударий балабора. И шаьш бало зударий шайн берех а къастабора, берашца цхьаьна балабора, Делан дуьхьа оцу зуд рийн а, берийн а дола дан. Iалайсалам, вайн Пайхамара шийт зуда ялийна боху */Уроки ислама. Махачкала, 1997 г. стр.* царех бархI гIазотан тIамехь хIусамдай белла жоьра бисина, цхь берш байш кхобуш болу зударий хилла.

тІе зуда муха ялайо вайна хаьа. Бу-
, оьда, могаш а, шена муьтІахь, тешаме йоллу-
, йоІарий а боллушехь, иза шен хІусамдеца
йоллушехь, шайна хазъелла муьлхха а
. Цу тІе алочу зудчун бераш делахь, иза царех а
. Кердачу майрачо цуьнан бераш ненаца дІа ца дуьгу,
тІе а ца йохуьйту, берийн дас цунна бераш ца гой-
дукха.
, берашца цхьа бисина нохчийн зударий,
бераш дІа а тийсина маре ца йоьду. Хийла
зударий бу шишта бисина, бераш кхобуш цІахь Іаш,
. Декъаза хуьлу церан дахар. Ков-керт церан
. Берашна рицкъа, тІедуха, когадуха латтадо цара.
Іайжа оцу зударийн. Бераш даккхий хилча,
зударий бало, йоІарий маре бахийта гІайгІа бо.
зударий бу, берех а къастош битина цІа бахкий-
маре а бахана шайн берийн сий ца дайа, царна
а ца боьлхуш къанлуш. И шайх дІакъастийна
, мацца а цкъа шайна тІедерзаре, царех
сатуьйсуш Іаш.
, берашна а тІе маренаш дийриш кхин тайпа зуда-
. Цхьанхьа шайн маре ца нисделча, кхечанхьа маре боьл-
а маре деш. Цхьанхьа маре ца нисделла кхоллам
, кхечанхьа шайн ирс ма лаха, дуьненах догдиллий, цаьр-
Іаш ца боху ас. Амма зудчунна, берашна тІе маре а баха-
а ца бохош, зударий боццчу нахе маре баха мегар ма
. Дозал а бохош маре боьлху зударий адамаш ма дац.
зударийн дуьне а, эхарт а декъаза дийр ду Дала.

І3

Маре дерзо хала, чолхе ду шариІатехь зуда а, майра а
метр а вуьшта аьлча – зуда йитар. Оцу хьокъехь дукха
а КъорІан чохь а, Пайхамаран хьадисашкахь а.
а цаларг зудчун бакъонаш, сий, оьздангалла, мога-
, дозал ца бохийта чІогІа бух буьллуш а ду.
лоцахь дийцинчех цхьа бахьана хила деза. Юьтуш
, дахьаш бутт юсьа а болуьйтуш, кхузза йита боху шариІато
*/. Цхьанаметта кхузза йитар ца магадо.
а болуьйтуш зуда кхузза йитаран масех бахьана,

маьIна ду. Цкъа-делахь, ойла ян, дохкодала, барт хилл
цаьршиннен. ШолгIа-делахь, зуда дегIах доьзалхо хьа
хиларан къастам бан хан хуьлу. КхозлагIа-делахь,
нахана цаьршинна юккъехь барт, машар бан, доьз
кIелхьарабаккха хан хуьлу */2 сура, 228 аят/*. Амма,
тича а и шиъ дохко ца далахь, цаьршинна юккъехь
хилахь, кхо бутт баьлча, кхозлагIа йитича иза гуттар
ло, майрачунна юха ца кхочу. ТIаккха и зуда кхечу
яхана, цо йитина цIа яийтича, хьалха хиллачу майра
цхьаьнакхета лаахь, дуьххьар ялош санна, там-мах
накхета бакъо ю */2 сура, 230 аят/*. КхозлагIа йитт
чун кертахь Iен бакъо ю зудчун, амма вовшашца цхь
юкъаметтиг а йоцуш. Оцу хенахь цунна кхача а, дух
дерг а латто декхар ву майра.

Зуда а, майра а дIасакъаьстачу гIуллакх даьлча,
на цхьатерра бакъонаш ло шариIато. Уьш лаккахь дий
юха а карладоху ас. Шиннах цхьаъ вукхунна ямарт,
делахь а; шиннах цхьаъ доьзалхо цахиларна бехке
шиннах цхьаъ иэсах даьлла делахь а; шиннах цхьа
делахь а; шиннах цхьаьннан дарба доцу цамгар елах
нах цхьаьннан цхьаьна Iен ца мегаш Iоврат сакхт елах
рачух дIакъаста зудчунна бакъо ло, нагахь санна майр
тIех верстина велахь а.

Царал совнаха, зудчунна а, майрачунна а дIасакъа
ло, нагахь санна шиннах цхьаъ мел аларх, дехарш дич
маш тийсича а Далла Iамал еш дацахь. Нагахь санна, зуд
а, майрачунна а юккъера безам, марзо, барт а юхаметтах
боцуш боьхна дIабаьллехь, иза юхаметтахIотто цаьршин
гарчийн ницкъ ца кхачахь. ТIаккха и шиъ шаьш а, до
Iазапехь ца латто, цаьршинна дIасакъаста бакъо ло шар

Бакъо ца ло доьзалхо хьаьрчина зуда йитина ара
гахь санна, зуда доьзалхочуьнца елахь, цунах иза пар
лалц цунна оьшург а латтош иза хьайн хIусамехь кха
иза доьзалхочух маьршаяьлча, шаьшшиъ цхьаьнакхет
чу бартаца зудчунна дала тIелаьцна урдо, кхидолу со
/ахча, мотт-гIайба, даьхний, кхин ерш/ иза реза еш дIа а лу
стаг теш хIоттош, йита боху */65 сура, I,2,4–7 аяташ/*. Д
пхийтта шо кхаччалц бер нанна кхачадо шариIато, нагах
иза иманехь кхетош-кхио ненан таро елахь. Оцу хенахь
оьшург латтор майрачунна тIедожадо. Алименташ эр ду-кх

ший зуда юьтуш, и лаккахь дийцинарш цхьа а

Цуккахьолахь тешаш боцуш а юьту зуда. Иза

кевар тухий а, кехат яздой а юьту. Цкъа я

«Ас сайна хьарам йина, нахана хьанал а

ший а юьту. Иштта йитина зуда шариIатехь

Иштта йитина зуда маре гIахь, шен хьалхалерчу

цера тIехь а йолуш йоьду, иштта маре хьарам зина

I4

цхьабалар, ваьснаш, девнаш, зудий, майрий къас-

малара тIера дIадолалуш хуьлу. И малар

похчашлахь. ХIинца болчу баккхийчу

процент болахь кхин хир бац къоначу хенахь а, къе-

Портала малар малаза. Да молуш хилар боккха

Ша ца дийцича а вайна хууш ду. Дала хьа-

долу малар молу стаг волчу хIусамехь цкъа а

ширг цахилар вайна даима схьадуьй-

Ша цкъа ду цкъа а вай ца дуьйцуш я ойла ца

Iалмано теллина, чIагIдина ду алкоголикех, нар-

дуьнена ваьлла доьзалхо дегIаца, хьекъалца я кхе-

ехкат доцуш ца хуьлу, аьлла. Иманехь муха хир ву и

Ц1ъатерра а, боьршачу стагана а цхьатерра дихкина зина, цаьр-

ца тIаIар а гайтина */24 сура, 2 аят/*.

Хан дерриг а горгIарчу заманахь вай кхочушдийриг хиларх

ду. Уггар кьалха иманах боьхнарш боьрша нах бу.

Бераш долу божарий синкъерамашкахула, лов-

дарша тIехьийзаш лела. Шайн ярташна гена

Iалашо, куроташка, санаторешка садаIа, балха, мехе

Iаларш муьйлуш, шайна хьарам, боьхачу зударшца сакъоь-

ца божарий, нийсса аьлча, зина леладо цара. Иштта,

кхечу къаьмнашна юкъа бахча, цIахь хIусамнаной

Ша божарий цигахь кхечу къомах, кхе-чу динехь болу

Ша царна тIебахана бехаш бу. ТIаккха, цхьа хан

Ша боьрзий, шайн хIусамнаношца цхьаьна бе-

Ша ма ца бича шен хIусамнана хьарам ма ю иштачу

Ша. Иштта лелачу боьршачу стеган бераш иманехь муха

Сан тидам хилла, юьртахь эхь-иман долу къона
на-шина шарахь арахьа махка балха я мехе вахча,
гІиллакхаш а вочу агІор хийцалуш. Иштта, маларца
бахьнашца а оьздангаллех бухучу нахех ас яздина
романна а, цхьамогІа дийцаршна а тІехь.

Цхьа пхи-ялх шо хьалха даррехь малар, цитаьрна
ца баьхьара нах. Тахана товар духкуш ду гІалгІайн
урамашкахь. Къеначу, къоначу зударша а, берша
духкуш бу, хьанна хаьа, и шаьш духку малар кхин
гаьрка оза а буьйлабала а мега.

Ойла ел аш, цхьа зуда а ялийна, цкъа маре
доьзал кхоьллинарш дукха бу я шозза а, кхузза а,
зударий балийнарш я маре баханарш дукха бу? Ишт
наш долуш я деца, я ненаца а доцуш бераш мел ду? И
иманехь, оьзда хьан кхиор ду? Цкъа-делахь, и дукха
божарий а, я дукха маре ден зударий а ма ца хуьлу
нехь нисбелла. Иман, адамалла, оьздангалла йолчу
чунна, берашна тІе зуда а ялор яц, зудчунна а, берашна
маре а гІур яц. Акха адамаш ма ду уьш.

Лаххара а шина шарахь шен бер некхах
тІедожадо КъорІано */2 сура, 233 аят/*. Оцу
паргІатйоккху, нагахь иза цамогуш, сакхте, некхехь
елахь. ТІаккха бакъо ло кхечу зудчуьнга бер дакхадайта,
и аьтто бацахь, кхин кхача бао. Ткъа вайн зударша
Шайн догІмаш кепах, куьцах духур ду бохуш, цкъа
ухьуш, туьканара оьций шишанашца кхача баабо берашна

Иштта, пхийтта шаре даллалц бер ненаца хила
бусалба динехь. Ткъа майрачо доьзалхочуьнца а йолуш
чу зудчо шен бер дуьненчу ма-даьллинехь, цкъа
ухьуш майрачун нахе дІалуш, я ша майрачо йитина дІайохуьу
некхехь долу жима бер дІа а тосий дІайоьдуш а меттигаш
дукха хуьлу вайна юкъахь.

Иштачу берийн ирс а муха хир ду, уьш иманехь а хьан
ор ду, иштта доьзал боьхначу я бохийначу доьзалехь иман а
хир ду?

Доьзал кхолла стаг а, зуда а цхьаьнакхеташ дуьххьара
кхучу гІулча тІехь дуккха а нохчаша дуьззина кхочуш
Дала, бусалба дино бусалба адамашна тІедехкина декхарш
кхочуш ца до зуда а, майра а дІасакъаьсташ а. Нана а,
вовшехкъестош уггар дакхийчех къа латадо вай. Зударийн

царан бакъонаш ларъе, цаьрца къинхе-
дала бусалба адамашна тIедехкина декхарш
ца, кхечу бусалба къаьмнашца дуьстича, нох-
Iаламат дукха бу шозза-кхузза, мосазза зу-
ашна нах а, ишта маренаш дина зударий а, да-
ийна в долуш, царех хаьдда байлахь дисина,
ран а.

**ашна бусалба дино магош доцийла ца хууш, нах, Iеламнах, хьаьжой а. Пач-
ца, политикана а юкъа а ца гIерташ, я
шайна цахуучу, шаьш охIланаш боцчу гIул-
а ца гIерташ, адамаш иманехь нисдан хIунда**

15

кхийчу къинойх лерина хьагI-гамо ю вайна
Гонара схьадогIуш цхьа кица ду вайн:
боху паха нохчашка, шун элий муьлш бу аьлла
дош хилла боху: тхан элий бац, тхо дерриге а
Iортера ойла а ца еш, вай хIинца а дозалли-
ъомаш элий, лайш ца хилла, массо а цхьанийс-
йолуш бахьна.

маьIна хIун ду аьлча, оха тхешан къона-
коьрте ца хIиттийна, церан сий ца дина, лар-
цхьа а Iедал ца хилла, тхо анархисташ
ду. Амма хIокху тIаххьарчу кхаа бIе шарахь нох-
дош элий хилла, нохчийн къомах боцурш.
, ювди, доьналле нах къомана коьрте а хIиттийна,
перан кара дIа ца бала XVIII-чу бIешарахь шайна
гIобаргойн, чергазойн, гIумкийн, суьйлийн а
Царна шортта ял а, тоьллачуьра бIен-
ашна дегIастинаш мохк а луш.

бIешарахь нохчий Россин олаллина кIел бахча, ур-ат-
ставаш дарIехь а шиъ-кхоъ велахь, кхин нохчо вацаш
ойн, хьаькамаш а, кIоштийн приставаш, берриг чинов-
гуьржийн, эрмалойн, хIирийн, дегIастанхойн,
ъмнех нах бара Нохчийчохь. Ткъа Советийн Iедал
тIехь куьйгалла хьан дина вайна хууш ду.
къомана дIаяханчу заманахь а ца хиъна, я ца лиъ-
кхетаме, оьзда, доьналле къонахой къасто, уьш

коьрте а хIиттийна, шен кхоллам церан кара а белла,
къаьмнаш санна даха. Ткъа къомана тIе цхьа бохам
та къонахой ша-шах халкъана коьрте нисбелча,
бан а ца хиъна я ца лиъна.

Кавказан ламанхойн шайн маршонехьа боламан
лерачу имаман Мансуран цIе исторехь эзарнаш
йисина. Амма шен къомана тIе бохам беъча
велла иза, ши бутт балале шен нохчаша махках а
шарахь эдагашна /адыгашна/ юкъахь вехира,
ман маршонехьа боламна тIехь куьйгалла а деш.
ра йийсаре вигна иза Шлиссельбургски гIопан
хина. **И шен турпал дIавоьллина меттиг ца хаьа**
мана.

Таймин Бийболат Кавказехь, Россехь, Персехь,
гIараваьлла вевзаш тIеман баьчча, говза политик, дипломат,
ле къонах а вара. Тахана санна, тайпанашка декъаделла
халкъ цхьана а тоьхна, цунах цхьа буй а бина,
лонизаторех цуьнан маршо ларъян гIоьртира иза. I825-чу
баттахь Майратуьпахь шозза нохчийн къоман гулам
цо, имам харжийта. Цкъа гулбелча, барт ца хилла,
ра нах. 25-чу майхь, шозлагIа гулбелча, нохчо
ДегIастанарчу Кудутлу юьртара схьаваьлла суьйли
имам хаьржира. Цамгаро лаьцна Бийболат паччахьан
командованин ямартлонца цуьнан чIирхоша гIумкаш
Иза дIавоьллина каш мичхьа ду ца хууш, къийсаман

ДегIастанахь имам кхайкхийначу Шемалан имамал
а дер дацара нохчийн баьччанаш Ташу-Хьаьжа, ШоIип
Удди-молла, Жовтха, Домби, Оьздамар, кхин, кхин а ца
ра. Нохчийн тIемалоша ДегIастана а боьлхуш цигахь
дора. Нохчийчухула цунна тIегIерта оьрсийн эскарш
I839-чу шеран августехь шайна гIо деш виъ эзар гергга
а волуш оьрсийн эскарша Ахульго дIалаьцча, шеца
а волуш шен доьзалца Шемал ведда Нохчийчу веъча,
цIераш яьхначу нохчийн баьччанаша тIелецира иза. 1840-чу
рахь Нохчийчохь юкъара гIаттам болабелча лакхахь цIераш
начу баьччанех муьлхха а имам хила хьекъал, Iилма,
долуш воллушехьа, нохчо ца харжа, Шемал имам хаьржира
чаша. Цул тIаьхьа, пхи-ялх шо далале, нохчийн оцу
цхьа а дийна ца висира. ШоIип-молла, Удди-молла, Домби

тІелаьцначу гІумкийчо вийра,

цамгарх кхелхира.

къанваллалц шен къоман мар-

уттар хала киртиг тІехІоьттича, мас-

цхьа висча, йийсаре вигна Хасин-

кошан барз бац.

шарлийн Граббен, Воронцовн эскарш-

гІараваьлла ши полководец вара

шелахойн ТІелхаг а. Цаьршиннен тІеман

ю Россин тІеман академешкахь.

цІонтароша вийра. ТІом чекхбаьллачул

цамгарх дІакхелхира ТІелхиг.

цхьана паха кошара схьадаьккхина цуь-

Іуьйранна доьзало неІ схьайиллича, цІа

ТІелхиган дакъа...

шайн заманахь Россин тІеман

полководец.

похчийн гІаттаман куьйгалхо 26 шо

Хьалжа, гІаттам хьаьшначул тІаьхьа ша

шен лаамехь Іедална тІевахара.

вуйла хуъушехьа. Ша тангІалкхашна

мийра тоьхна цергаш яьхна, цхьаьнг-

Іуттуьйтуш, вахана гІанта хьала а ваьлла, ша-

тесна, ша ког тоьхна кІелхьара гІант дІа а

иза.

коьрте хаьржича, иза къобал ца вира цуь-

тайпано.

Соьлжа-ГІалахь цуьнца цхьаьна ирхъоьл-

турпалхочун каш дац, уьш дІабоьхкина

похчийн халкъана.

механашкахь а цІе йоккхуш нохчийн къо-

вара Харачойн Зеламха. Нохчаша шаьш ямарт-

Дийца воьлча нохчийн исторехь дукха ду

цхьа а тайпа хьагІ яц сан, цаьрга боккха

Дуьненахь цхьа а зуламе, вон къам дац, амма

дуламхой бовлу. Дуьненара дерриге а къаьм-

Дала кхоьллина. Цхьана заманахь Нохчийчу, нох-

чийн къомана тIебаьхкина, цо тIелецна нах
гIерта со. Со ала гIертарг кхин ду. **Шен къо**
туш, уьш сийсазбеш, уьш ца ларбеш, кхечу къ
те а хIиттош, хIунда даьхна вайн халкъ? Вайна
хой хIунда ца бевза, уьш коьрте хIунда ца бо
хIунда ца дугIу, уьш хIунда ца ларбо? Вайна
къонах ву, дикачунна – дика ву, хьекъалечунна
долуш ву ала хIунда ца лаьа. Шечул алсам
берг, шечул дика хIусам ерг хIунда ца веза? Вайн
хьаьгIнаш хIунда ю, барт хIунда ца хуьлу?

Суна хетарехь, хIокху ХХ-чу бIешеран
нохчашлахь коьртехь хьекъал, Iилма а, доьналла
вара Эльдарханов Таьштамар. Тифлисехь хьехархой
а яьккхина, нохчийн халкъ дешаран серлонча
болх а бина. Теркан областерчу къаьмнаша
депутат а хаьржина, цигахь Iаламат хьекъале,
лаш дина. Революци хилча цхьана а партина
иза. Амма Нохчийчохь, Къилбаседа-Кавказехь
чески хиламашкахь жигара дакъалецира цо.
публикан серлонан министр вара иза, тIаккха
седатель. ТIаьхьа Нохчийн Автономин область
нан ревкоман председатель, тIаьххьара а
хьалхарчу съездо областан ЦИК-н председатель

20-гIа шераш дуьйладелча Т.Эльдархановна
йолаелира нохчийн ялх тоба. Коьртачу декъана
вора, цо шен болх баккхийчуй, Iеламнаханий
шарIан суд ларъярехьа ву, хIетахь Нохчийчохь
сомольски организаци цо дIасахецна, бохуш. Ас
самах лаьцна Нохчийн облЧК-н начальнико
ЧК-н начальнике яздина рапорт а, шена тIекхо
эладитанаш Iорадохуш Т.Эльдархановс А.Микоя
хаташ а.

Оцу мотт-эладитанашца 1925-чу шеран сентябрехь
председатель волчуьра Т.Эльдарханов дIа а ваьккхина,
метта балкхаро Энеев Мохьмад хIоттийра. Т. Эльдарханов
цхьаьна мукъабехира ЦИК-н декъашхой: З. Шерипов,
мов а. ТIаьхьа лецна хIаллакбира Митаев Iела, Соин-Мо
цхьамогIа гIарабевлла Iеламнах.

Нохчийн республикан партийни организаци
на дуьйна 1990 шо кхаччалц цуьнан хьалхара секретар

ортбоpон хьалхара секретарь оьр-
, цунна тІаьхьа, Т.Эльдархановна дуь-
Балкхаро Энеев Мохьмад вара, иза
КПСС обкоман хьалхара сек-
Кьилбаседа-Кавказан ерриге а рес-
обкоман хьалхара секретараш даима мет-
бара. 30-чу шарахь дара моьтту суна, цхьа
республикашкахь КПСС-н обкоман хьал-
хІоттийра, амма уьш дукха ца битира.
, иттийн районийн организацийн хьал-
а меттигерчу къаьмнех нах бара. Ткъа
кхаа кхолла вайна дика хаьа. Соьлжа-ГІалин
парторганизацийн хьалхара секретараш
Районехь бехарш берриге а нохчий
а шайна цІ хІоттийра Гуьмса районан партор-
Дуьххьолахь оьрсий хуьлура КПСС-н Шелан,
Педтеории, Веданан районийн парторганиза-
секретараш. ТІаьххьарчу хенахь КПСС-н Веда-
ерийн зуда яра. 1957-чу шарахь дуьйна
МВД-н, КГБ-н, прокуратуран, суьдан, финансийн
а кхаьра.
йттийн организаци кхоллаелла 70 шо кхаьч-
, дуьххьара нохчо Завгаев Докка хаьржи-
секретарь. Иза декъалвеш, и денош даздира
ІІаьш дохуш, мовладаш доьшуш, ловзарш деш
Амма цхьа шо а далале цунна дуьхьал
Соьлжа-ГІалахь. Эххар а иза а, Лакхара Со-
а дІасалаьллира.
нохчийн. Кхечу къаьмнех болчу куьйгал-
ядора нохчаша лахахь а, лакхахь а, амма
хІоттийча, цунна аьрзнаш яздора Моск-
элетронщика. Цхьабакъду, цхьаболчу нохчашна
ваьлча, ша лардан ца хаьара. Курабовлу, харцо-
дешийн делийо, озабезамаш бо, нехан а, шайн къоман
Ша а ду-кх вай кхетамна тІаьхьадисар.
гІуллакхаш дина гІарабевлла дуьнена-
турпалхой, Іилманчаш, яздархой, кхиберш ле-
Масала, ДегІастанахь церан хІолламаш, му-
Шаран ю уьш бинчу ярташкахь а, Махачкалахь.
Харачойн Зеламханан ю бохуш скульптуран

памятник яра Сиржа-Эвла уллохь, Ведана [illegible]
техь. Цунна гонахара керт йохийна, говран а, [illegible]
на а тІе нийсалла тоьпаш йиттина, меженаш [illegible]
Шериповн цІарахчу тхан колхозан конторан [illegible]
бина хІоллам бара цуьнан. Иза а бохийна дІа[illegible]
на Мамакаев Іаьрбин музей ю Лаха-Неврехь, цуьнан [illegible]
арда вовшахтоьхна, ларъеш.

Нохчийн къам кхетамца тІаьхьадисаран кхи[illegible]
ло ю иза а.

І6

Цкъацкъа вешан кхетамца берийн амалш[illegible]
Ваьшна цхьаммо, къаьсттина кхечу къомах волчу [illegible]
на тобано хаза хабар дийцича, царех атта тепш[illegible]
нах цкъа а сийлахь ца хилла вайн къоман. Майр[illegible]
ламхо велахь а, цунах бІаьрг бузу. Хьекъале ву [illegible]
на хІумма а тамашийна ца хета, амма ша майра ву [illegible]
майралла гайта гІерташ, ши бІаьрг хьаббой, цІерг[illegible]

Оьрсаша, европейцаша а хьалха заманахь нохчех [illegible]
сийн маттахь яздина зорба тоьхнарш, дерриг бохур[illegible]
ас. Цара массара нохчий майра, доьналле, говза тІ[illegible]
ла, амма цхьаммо а уьш хьекъале бу аьлла яздина [illegible]

Вайн къам даима атта Іехалуш хиларан историре [illegible]
сех масал даладо ас.

І705-І7ІІ-чуй шерашкахь оьрсийн Іедална дуьхьа[illegible]
гІаттам хилира башкирийн. Оцу къийсамехь арахьара [illegible]
царна. Я вуьшта аьлча, оццу хенахь Россера кхидолу [illegible]
а оьрсийн правительствана дуьхьал гІовтта лаьара. Оцу [illegible]
Къилбаседа-Кавказерчу къаьмнашна юкъа бахкийтира [illegible]
гІовттаме кхойкхуш, амма цхьаммо а церан кхайкх[illegible]
лецира. І708-чу шарахь Уфара схьа нохчийчу веанчу [illegible]
та шайга и кхайкхам бича, иза имам а хаьржина, цуна[illegible]
а хІиттина Терка-ГІала дІалаца бахана дуккха а нохчий [illegible]
байира. ТІаккха Терка тІерачу а, Астраханерчу а военоначал[illegible]
эскаршца Нохчийчу а баьхкина луьра таІзар дира [illegible]

«Шул майра, доьналле къам дац хІокху лаьмнашкахь[illegible]
ман бІогІамаш ду шу!« – бохуш, хестош паччахьан Росс[illegible]
хьал ткъа шарахь нохчашка тІом байтира Шемаля. Оцу [illegible]
ах хІаллакьхилла нохчийн халкъ а, ягийна, талийна чІ[illegible]

ДегIастанна дIавахана иза, ши бутт бала-
цуьнна оьрсийн йийсаре вахара.
шен йийсархо. Паччахьана
Шемала. Ткъа паччахьо цуьнан
ирзина елира, имаман зударшна безачу механ
царна баха хаза, йоккха дворец елира,
сом ахча лора. Цхьана кIантана,
чин делира паччахьо. ШолгIаниг
туркойн эскарийн инарла хилира. Иштта,
ца хилира, нохчаша шайн ах халкъ
ярташ а ягайойтуш, ткъа шарахь ги
Шемалан.
йийсаре лаьцна шайх Мансур ко-
тоьхна набахтехь валлийнера. Сибрех ба-
Атин Атабина а, Дуин Iуммина а
пхиша сом лора. Шемална а, тIамна
гIеттина эвлаяъ Кунта-Хьаьжа
гIоьнца махках ваькхира Шема-
тIаьхьа, Даймахка цIа вирзича, нох-
долуш паччахьан Iедало лаьцна Во-
ссылке вахийтира иза. Цигахь
а, дуьхьна а дийнахь-буса Iедало кхо кепек харж

нохчийн, дегIастанхойн, абхазийн, сванойн а
бара паччахьан Iедална дуьхьал халкъаш
гхьамданийн зIе яра хIетахь Стамбулехь
эскарийн инарлица Шемалан кIантаца ГIеза-
гIаттам хьалха сонтачу нохчаша а бо-
дегIастанхой, абхазаш, сванаш а гIовттуш. 1877-чу
нохчаша гIаттам болийра. ДегIастанарчу
Михьмин пурбане ладоьгIуш гIаттам ца
хан елира. Оццу хенахь паччахьан эскар-
хьаьшира нохчийн гIаттам. Оцу
дакъалецира Салатаеверчу а, Iаьндарчу а
Амма нохчийн гIаттам хьошуш оьрсийн
бара иттех эзар дегIастанхой. Уьш хилла а
гIалгIайн, хIирийн, гIумкийн а дошлойн отря-
йолахочунна баттахь пхийтта сом ял лора,
ярташ тало маршо еллера царна, дийна я
гIаттамхочух 25 сом ахча а лора. Нагахь

санна нохчашна дуьхьал дика латахь, дегIастанхойн йолахошна нохчийн латта лур ду аьлла дош а деллера Теркан областан хьаькамо инарла Свистуновс.

Нохчийн гIаттам хьаьшначул тIаьхьа, дегIастанхойн тхьамданийн бертаза халкъ гIеттира ДегIастанахь. ТIаккха, цабевллачу денна, гIаттамна коьрте хIиттира дегIастанхойн ханийн, бекийн тIаьхьенех нах. ДегIастанахь гIеттинчу халкъан дехарца цунна гIоьнна бахара нохчийн гIаттаман тхьамданаш. Амма уьш Тилитлахь а, СогIратлахь а ямартлонца оьрсийн инарлашка дIабелира дегIастанхойн феодалийн тIаьхьенаша.

ХIетахь хьалхе яькхинчу нохчийн гIаттам чекхбелира масех эзар стаг вийна, иттаннаш ярташ ягийна, бIеннаш доьзалш Сибрех а кхалхош. ГIаттаман I3 куьйгалхо ирхъоьллира, ткъа стаг ткъаттIа шераш а, оьмарна а хенаш тоьхна каторге вахийтира.

Оцу гIаттаман кхолламах лаьцна ю сан «Лаьмнашкахь ткъес» роман. I9I9-чу шеран июнехь ДегIастанара экхийна Узун-Хьаьжа Ведана а веана охьахиира. Кхузахь цо Къилбаседа-Кавказан эмират» а, ша цуьнан эмир а кхайкхийра. Иза къобалвеш, дуккха а нохчий тIаьхьахIиттира цунна. Вуьшта аьлча, нохчаша тIелецира иза.

I92I-чу шеран январехь суьйлийн гIараваьллачу хьоладас Гоцинский Нажмуддина а, Шемалан кIентан кIанта СаьIид-бека а IехийнаСоветийн Iедална дуьхьал халкъ гIеттира Ведана кIоштахь. И гIаттам йоккхачу къизаллийца хьаьшира НКВД-н эскарша. Кхузахь халкъан цIий а Iанадайтина, СаьIид-бек ша схьаваьнчу Турце, Саудовски Араве дIавахара, ткъа Гоцинский висира I925-гIа шо кхаччалц. Оцу деа шарахь иза бахьана долуш лаьмнашкахь дукха нохчий хIаллакбира ЧК-н, НКВД-н а эскарша.

Иштта, арахьара тIебаьхкинчу нахах тешаш, Iехалуш царна тIаьхьа хIуьттуш, даима шаьш хIаллакбайтина нохчаша.

I9I7-чу шарахь Россехь революци хилча большевикаша Декрет даькхира: Россерчу къаьмнашна маршо а, шайн пачхьалкхан кхолла бакъо а лур ю аьлла. ТIаккха, бусалба халкъашна, цера динна маршо лур ю аьлла, кхайкхам бира. Большевикаша дуьйцург шаьш бIешерашкахь сатийсинарг, цуьнгахьа къийсинарг хиллехь а, ларлуш хилира Къилбаседа-Кавказера кхидолу къаьмнаш. ТIаьхьа, граждански тIом болуш а, нохчаша санна большевикашкахьа доггах къийсам а ца латтийра цара. Амма нохчий, гIалгIай а шайн баккхий нах, Iеламнах хьалха а болуш, боль

шоницашна тІаьхьахІиттира. Муха ца хІуьтту, С. Орджоникидзе а, С. Кировс а **«майра, кура гІалгІай, нохчий цхьаъ санна маттах а Советийн Іедалехьа гІевттина. Терка тІехь Советийн Іоллам кхоллам Нохчийчохь а, ГІалгІайчохь а къастош бу»** бохуш, уьш хестийча!

И шайн «майралла а, куралла а» гайта гІоьртина бІаьргаш хьабдина, лергаш къевлина, даима санна цІерга лилхира нохчий. Деникинан 40 эзар эпсарх вовшахтоьхна тоьлла эскарш кхуссуш дохорца нохчаша, гІалгІаша а юкъахйитира Деникинан Москви тІе кечйина поход. Ткъа ламанан кхечу къаьмнаша, мотивгІанна санна, наггахь герз а кхуссуш, атта даьккхира Советийн Іедал, ткъа «майрачу, курачу нохчаша а, гІалгІаша а» бохуш мах текхира цунах. Оцу тІамехь эзарнаш тоьлла кІентий хІоллакьхилира, иттанаш ярташ чим беш ягийра. Оццул шена муьтІахь хиллачу нохчашна а, гІалгІашна а хІун баркалла элира большевикаша, Советийн Іедало? **20-30-чу шерашкахь Къилбаседа Кавказан цхьана а регионехь ца хиллачу тайпана боккхачу бІарамехь репрессеш йира кхузахь, эххар а и ши халкъ лахьийна махках а даьккхира!**

І7

Цкъачунна истори Іадда а йитина, кхузаманахьлерчу вайн хІоллина тІеволу со. І99І-чу шарахь дуьйна схьа вай лелочу гІуллакхашка а хьаьжна ойла йича го, шайн амалшца, кхетамца нохчий ши бІе шо хьалхалерчех галбовлар бен, хІумма а дикачу агІор цуьрриг а хийцабелла цахилар.

Суна ца хезна, І99І-чу шеран августехь Москвахь ГКЧП-н путч хилча, СССР чохь дехачу цхьана а жимачу къомо цунна дуьхьал митинг йина, оцу къаьмнех наха Россин парламент ларъеш дакъалацийна, бохуш. ХІетахь а, цхьана а къомо цадинарг дира нохчаша. Соьлжа-ГІалахь ГКЧП-на дуьхьал митинг а йира. Оцу денешкахь Россин парламент ларъеш кхо бІе къона нохчо вара бохуш, дозаллаш а дора. Дера, вай санначу къаьмнашца изза деш вай юьстах латтар а нийса хир дацара, амма массарна а вистара схьа а къаьстина, цхьаммо а цадийриг деш верг иэсехь вац.

Цкъа СССР-н халкъан депутатийн съездехь цхьаммо шен къамелехь, Іоттар а еш, дешнаш элира, Узбекистанан куьйгалхо И. Каримов ГКЧП-н куьйгалхошца уьйр йолуш хилла, аьлла.

ТІаккха трибуне хьалаваьллачу Узбекистанан депутато элира, ГКЧП-н путч йолчу деношкахь И. Каримов республикехь вацара /Инде я Пакистане вахана/, цигара иза цІавирзича, вай муьлхачу агІор хуьлу аьлла шега хаьттича, Каримовс элира, вай цхьана а агІор хир дац, ша кегийна худар Россис ша дуур ду, вайн гІуллакх дац цу юкъагІерта.

И Россин пачхьалкх, Іедал бахьана долуш массо а заманахь бохамаш хиллачу, халонаш, баланаш лайначу нохчийн жимачу халкъан хІун бала бара, ша санна долу кхин къаьмнаш санна, юьстах а даьлла, тийна-таьІна ца Іаш, Россин чоьхьарчу гІуллакхашна, цигахь Іедал къуьйсучу политически тобанийн, гІеранийн а девнна юкъагІерта?

Даррехь а, къайлах а ГКЧП-н агІорхьа бевллера цхьайолчу республикийн цхьацца куьйгалхой, къаьсттина а ХІиричуьра. Амма цхьана а къомо оцу тІехь шайн куьйгалхой бехке ца бира, цхьа нохчий боцчара. ГКЧП-х «дог лезнарш« лоьхура хІетахь районашкахь а цхьаьна. Масала, ГКЧП-н кхайкхам зорба хІунда тоьхна бохуш /цуьнан гІуллакх эшам хуьлуш дирзинчул тІаьхьа/, КПСС НажинЮьртан райкоман бюрохь хьийзира рай онан газетан редактор Гайрбеков Чага.

ГКЧП-на дуьхал Соьлжа-ГІалахь митинг ярна а, Россин Лакхара Совет ларъеш Москвахь 300 нохчо латтарна а муха бар калла элира нохчашна Ельцина а, цуьнан тобано а? Цул тІаьхьа кхо бутт баьлча нохчийн къомана таІзар дан Нохчийчу цкъа эскарш хьовсийра, хІетахь дуьйна массо агІор Нохчийчоьнна блокадаш латтайо, шо даьлча гІалгІашна тІехь динарг а вайна хууш ду.

Ткъа ГКЧП-н куьйгалхошна а, оцу путчан жигарчу дакъа лацархошна а тІехь хІинца суд ца йина. Царех цхьаберш А. Лукьянов, А.Дзасохов, кхин, кхин а Госдуман депутаташ хаьр жина. Ткъа хІетахь Ельцин а, цуьнан парламент ларъеш Іожаллина хьалха лаьттина вайн махкахо Хасбулатов Руслан оццу Ельцина а, цуьнан тобано а Лефортан набахте кхоьссина.

СССР йоьхначул тІаьхьа цхьана а къомо шайн Лакхара Совет а, правительство а дІаса ца лаьллина, беккъа цхьа нохчий боцчара. Нохч-ГІалгІайн республикан Лакхара Совет а, правительство а дика яра ца боху ас. Царна тхаьш реза цахилар охь цхьадолчара дІахьедира хІеттахье */Обращение к гражданам республики. «Голос Чечено-Ингушетии», 3 сентября 1991 г., № 171; «Даймохк», 1 сентябрь 1991 шо, № 106/.*

Лакхара Совет дIасахеца езара Конституцица нийса догIучу [illegible]. Ткъа нохчаша митингаш еш, Лакхарчу Советан сесси дIайоьдуш зала чу а лилхина, нуьцкъах аракхийсира депутаташ.

Нохчий боцчара шайн республикан лакхара куьйгалхой ца хийцира. Масала, Азербайджанехь, Арменехь, Гуьржехахь, Узбекистанехь, Туркменистанехь, Казахстанехь, Татарстанехь, Башкортостанехь, ДегIастанахь, ХIиричохь, ГIебартойн-Балкхарехь, и. х. кх. а. Ткъа нохчаша «коммунисташ куьйгаллехь буьтур бац хайе, бохуш, республикан а, районийн а куьйгалхой дIабехира, митингаш а еш. Церан меттигаш дIалийцира коьртехь Iилма а, болхан гонзалла, корматалла а йоцчу, атталла бригадана тIехь куьйгалла а ца динчу, митингашкахь чIогIа маьхьарий хьекхнарш наха. Лакхарчу куьйгалле наха хаьржинарш а коммунисташ бара дукхахберш, амма халкъан кхолламца цхьа а тайпа хьоа боцуш, сутара, ямарт нах. Уьш бу тахана нохчийн къоме тIаккхачу халонашна бехке а, жоьпалле а.

Доцца аьлча, вайн къомо шегара майралла гайта гIерташ дукха хьалхеш яьхна кхечу къаьмнашна юкъахь хIокху тIаьхьарчу хана бIе шарахь, амма цкъа а толам ца бисина цуьнгахь, эшаеш, бохаман хуьлуш дирзина дIа мел долийна гIуллакх. Лаккхаьь ма-аллара, цхьаммо я цхьана тобано, къаьсттина а кхечу къомах наха, ваьш майра ду аьлла хастийча, атта Iехало, цара хIуьш туьйра дийцича а иза бакъ хеташ, теша.

1991-чу шеран августехь – октябрехь а масех эзар стаг а гуллуш митинг лаьттира Соьлжа-ГIалин майданахь. Дукхахберш бакъонаш нах, хьаьжой, зударий. И митинг вовшахтоьхначара царна хьана а даттабора. Нийсса аьлча, колхозийн, совхозийн ялта, даьхний дойуш, предприятийн ахчанех харж еш. Гуьржехара, Азербайджанера, ДегIастанара, Прибалтикера, ГIебартара, Абхазера, Таджикистанера, кхечу мехкашкара шайн халкъийн векалш ду шаьш йоьуш. Нохчийчу схьаоьхучу наха оцу митингашкахь, телевидениехула а кхамелаш дора нохчийн революци, нохчийн майралла, дIахаьлла а хестош. Мацах С.Орджоникидзес, С.Кировс санна, ГIалгIайн кхоллам Нохчийчохь къастош бу, шаьш схьалаьцначу наьсна тIера духа ма довлалаш, майра нохчий!», бохуш. Цара хIотторна йора шайн халкъаш муьлххачу а бохамехь а нохчашна хьалха хир ду, бохуш. Амма нохчаша шайн къоман йозуш боху майрша пачхьалкх кхайкхийча, церан правительствоша иза пайдаэцаш дош ца элира, вайн халкъана тIе халонаш хIиттича,

цхьана а халкъо гIо ца до. ХIинца бистхуьлу а ца хеза и «хал
къийн векалш»

Суна массарначул а тIех чIогIа лаьа нохчийн йозуш йоц
маьрша пачхьалкх хила, нохчийн халкъ дуьненахь сий-лера
болуш хьоле дехийла. Амма и лаам кхочушбан аьттонаш, тар
наш ма еза. Ткъа тахана иза а, важа а дан вайн ницкъ бац. С
ала гIертарг кхин ду: арахьарчу наха дуьйцучу хазчу туьйране
вай хIунда Iехало? Вайн лулара къаьмнаш а ма дац вайл кIилл
а, сонта а. Вай даима кхечу къаьмнашна юкъахь хьалхеш хIунд
йоху? Вай вешан хьекъале, кхетаме, оьзда, доьналле къонахо
хIунда ца лоьру, хIунда ца ларбо? Вай вешан дахар даима маi
раллица, герзаца, тIамца кхолла хIунда гIерта, цкъа мукъане
кортошца, хьекъалца болх бан хIунда ца гIоьрта?

I8

Муьлххачу а колонизаторша шайна цхьа мохк дIалаца, ци
гара халкъ шайн олаллина кIел дерзо дагадеъча, уггар хьалх
цуьнан амалш, гIиллакхаш, Iадаташ, кхетам толлу. ТIаккха ош
халкъан баьччанаш, динадай кхерош, кхаьънаш луш оьцуш
царна юкъа питанаш туьйсуш, и халкъ дакъошка а доькъи
гIорасиз до. Нохчийн халкъана тIехь дIаяханчу заманахь д
нарг, тахана а деш ду иза. ТIаккха дуьхьало ян я ницкъ а, я ба
а боцу и халкъ шен олаллина кIел а даладой, даима иза бод
нехь латтадо, цуьнан мотт, истори, культура а хIаллакьярца ц
нах манкурт до.

И Iалашо кхочушъяр тIедуьллу метрополира схьа колонеш
бохкуьйтучу тIеман, граждански, динан а, массо а даржашкар
чиновникашна. Шайна гIоьнна меттигерчу халкъа юкъара бо
калуш, эцалуш болу нах къастабо цара. Хьекъале, кхетаме бо
луш, амма шайн къоман кхолламан, бохамийн бала боцурш, ша
аьттонан бен ойла цайийраш, сутара, ямарт, къиза нах. Цабо
калурш а хуьлу, дуьхьало йийраш а хуьлу, амма колониаль
Iедалша уьш шайна кхерамечу даржашка ца буьту, хIаллакбо
махках боху.

Нохчийн къам цунна шеначул дика девзара паччахьан к
лонизаторшна, тIаьхьа советски-коммунистически Iедал
цуьнан истори, культура, хьекъал, кхетам, гIиллакхаш, амалш
Тукхамаш, тайпанаш, гараш, вирдаш а. Бартбацар, хьагI-гам

наш, мостагIаллаш. Нийсса аьлча, шен къоман исторех нохчашна хуург оьрсаша яздинарг бен дац. ХIунда аьлча, хIинца цаьккъалц нохчийн къомах ца хилла шайн къоман мотт, историн, культура дIаязъян, ларъян, кхио а кхетам, Iилма долуш нах. Цу хьоле нохчийн къам кхачоран бахьанаш ас лакхахь дийцина.

Цундела, вешан къоман кхоллам вайн карахь бисча, шаьш ма-ярра гучуевлла вайн сиркхонаш. Тахана къеггина хаало хьекъалечу Шемала «Нохчийн шайн къонахий лакха тIе хьалалаьцуш гу а бац, зуламхой чутуьйсуш ор а дац»,– аьллачу дешнийн кIорга чулацам. Шемалан и хьекъале дешнаш нийсса бIаьстенехьа маьIнехь леладо нохчаша. Нохчийн гу а бу, ор а ду. Амма вешан къонахий, турпалхой дуьненахь дийна болуш, сийлабеш ор чу туьйсу вай я бойу. Цунах лаьцна лакхахь масех хаам долийна ас. Ткъа вешан зуламхой хестош гу тIе хьалабоху а цхьа ор чу ца тосу.

Шайн хестор дац сан хIара, «Еха буьйсанаш», «Лаьмнашкахь гIулакх» романаш арайовллалц, иллешкахь буьйцу Таймин Бийболат, Мадин Жаьммирза, Адин Сурхо, Эвтархойн Ахьмад, кхин масех воцург нохчашна буьйцу а ца хезнера, дIадаханчу бIешерашкахь нохчийн къоман маршонехьа къийсамехь шайн синош дIаделла бакъболу нохчийн къоман турпалхой. ХIокху цаьккъарчу шерашкахь гучубевллачу керлачу политикаша шайн Iалашонца эшча дагабаьхкина царех байракх йина айбира шайх Мансур, БойсагIар, кхин масех а.

Тахана мелла а халкъана вевзаш, халкъо лоруш а волу цхьа а ттаг ца витина вай цунна тIе и эхье цхьа эладита ца кхуллуш, ца бехвеш. Нохчийчохь а, махкал арахьа бехарш а. Иза Iаламат хаьоха, зуламе сакхт ду нохчийн.

Амма вешан къомана ямарт хилла, бохамаш бина, зуламехьа беллина нах, уьш дуьненахь дийна болуш а ца совцийна вай, дуьненаца дIабевллачул тIаьхьа царех бакъдерг олуш исторехь бIераш яха а ца лаьа вайна. Цхьана зуламечу нехан меттанашца, омартлонашца Iедало байина я махках баьхна вайн къоман кхонахой, эвлаяш а. Советан Iедал тIедеъча къоман заза хилла хьарнарш нах хIаллакбина. ТIаккха халкъ махках даькхина. Цу бохамашна бехке Iедална тIе къайлах меттанаш кхоьхьуш, дерриг органашкахь гIуллакх деш вайнах а ма хилла.

I9

ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь цхьацца Iилманчаш бевлла шаьш къоман «керла истори» язйо, бохуш. Хетарехь, церан Iалашо ю I9I7 – I990 шерашкахьлерачу вайн халкъан историн тIера I9I7 – I920 шерийн гражданский а, I94I – I945 шерийн Сий лахь-Боккхачу Даймехкан а тIемийн турпала агIонаш дIаяйн Асланбек Шерипов нажжаз ван луурш а бевлла. ТIаьххьарчу тIеман ветеранийн а, Советски Союзан Турпалхойн а цIерах тIаьхь-тIаьхьа кIезиг хеза зорбанехь. Хьалхарчара – большевикийн Iедалехьа къийсарна, шолгIачара – Советски импери ларъ ярна.

«Керла истори» язъярхоша схьалаьцнарг шайл хьалха хил ларг дерриге а бехдина, сийсаздина дIа а даьккхина, керланн кхолла гIиртинчу большевикийн амал ю.

I9I7-чу шарахь Россехь революци хилча, нохчийн къомо дог цIена цуьнгахьа а даьлла, Советийн Iедалехьа турпала къийсам латтийра. Оцу къийсамехь тIеман цIергахь ийгира эзарнаш нох чийн тоьлла кIентий, халкъан историна тIе шайн турпала цIерах язйира ГIойтIа, Хьалха-Марта, ГихтIа, Iалхан-Юрт, БердкIел Цоцин-Эвла, кхин а цхьамогIа ярташа.

Большевикаша шаьш Iедалан коьрте бахча, белхалошна заводаш, фабрикаш, ахархошна – латта а, ткъа дерриге халкъа на маршо а лур ю, нийсо а хIоттор ю, къаьмнашна шайн йозу йоцу пачхьалкхаш кхолла бакъо а лур ю, бохура. Цул совнах бусалба къаьмнашна, церан динна маршо лур ю а бохура. Оцу кхайкхамех Iехаделира бIеннаш шерашкахь Российски имп рин Iазапна кIел лаьттина дерриге а халкъаш. Уггар хьалх цхьаммо хаза хабар дийцича атта Iехалуш долу нохчийн къам Большевикаша цуьнга схьакхайкхориг бIешерийн дохалла ц сатийсинарг, цо шайгахьа турпала къийсам латтийнарг, цуьна дуьхьа къам тIеман цIергахь а, махках дохуш а хIаллакьхилларг дара.

Цара дуьйцучух тешнера оцу заманахь уггар хьекъале, оьздн вайн къоман къонахой Шерипов Асланбек, Эльдарханов Таш тамар, Митаев Iела, бIеннаш кхин берш а.

Суна хетарехь, I9-20-чу шерашкахь нохчийн къомах гучу бевллачу масех къонахчух цхьаъ вара къона А. Шерипов. Хьекъа ле, майра, шен къоман тешаме кIант. Шеко яцара, тIеман арах хьалххе цуьнан Iожалла ца хиллехьара, цхьа масех шарахь ваьх

[illegible], большевикаша иза вуьйриг хиларан. Къомана тешаме [illegible] стташ, набахтешкахь къиза бIарзбеш хIаллакбира [illegible], тIаьхьа а.

[illegible] «советски импери» олучух иза йоххалц цунах «хал[illegible] Даймохк», «социалистически Даймохк» олура. Фа[illegible] Германех иза ларбар декхар дара СССР чохь дехачу [illegible] хилсьан. Лаахь а, ца лаахь а фронте цавахар а, вахча [illegible] вадар а боьршачу стагана доккха эхь дара. Къаьсттина [illegible]. ТIехула тIе, ишттачарна луьра таIзар деш Iедал а [illegible]. Цундела нохчийн тоьллачу кIенташа оцу тIамехь жигара [illegible] лецира, турпала хьуьнарш а гайтира. Кхечу къаьмнех [illegible] шина сашна, мостагIчуьнгахьа а бевлла, цунна гIуллакх дина, [illegible] къоман сий а ца дайира. Оцу тIамехь беллачу а, дийна [illegible] а эзарнаш нохчийн кIенташа шайн къоман сий лардира.

Шайн халкъ махках даькхинчу хенахь официале эладита[illegible] дархийра цунна таIзар даран бахьана иза 1917-1920-чу ше[illegible] революцина дуьхьал, тIаьхьа тIедогIучу шерашкахь Со[illegible]тийн Iедалина, ткъа фашистски Германина дуьхьал Даймахке[illegible] тIамехь нохчийн дакъалоцуш а бацара, республикехь [illegible] яра, бохуш. И эладита ца сацош, вай Даймахка [illegible] тIаьхьа а, зорбанехь дижа ца дуьтуш, СССР-н хал[illegible] дагатуьйсура.

ХIетахь оцу харцонашна, эладитанашна дуьхьал лоцуш дерг, [illegible] сий лардеш ойуш байракх яра Октябрьски революцига[illegible], Советийн Iедалехьа къийсамехь, Сийлахь-Боккхачу Дай[illegible] тIамехь нохчаша гайтина турпала хьуьнарш. ХIетахь [illegible] цIераш йохура оцу шина а тIеман турпалхойн. ХIинца [illegible] маршо яьллачу хенахь уьш бицбар цхьана а гIиллакхца [illegible] доцIу.

20

Амма шайн къоман сий лардеш эзарнаш кIентий тIеман [illegible] хIаллакьхуьлучу хенахь, къоман сий бехдеш лелла нах [illegible] бара. Уьш дукха ца хилла, амма хилла. Доьзалан сий дайа, [illegible] тIехтохам байта оьзда воцу, зуламе цхьа доьзалхо а [illegible].

Граждански тIом болчу хенахь «цIечаьргахьа», «кIайчаьр[illegible]» а боцуш, шина а агIорчарах леташ лелла тобанаш хилла. «Шайнаш», «кIайнаш» бойуш, цаьргара герз, тIера бедарш йохуш,

талораш деш лелаш. Масала, тхан агIор, [illegible]
леташ, талораш деш. Бераш, зударий, къенаш[illegible]
хIусамашкара йийбар, неI-кор, кхин ерш Нохчмахк[illegible]
хьуш. Тахана санна, Гуьмсана, Гезлойн Эшана [illegible]
кан некъашкахула цIерпошташ дIасайоьлла [illegible]

Кхузахь цхьаъ ала лаьа суна Митаев Iелех [illegible]
къона волуш дуьйна дуьхьал вара шен къомана тIех[illegible]
Iазап латтийначу, шен да Бамат-Гери-Хьаьжа лаьтта[illegible]
кхинчу паччахьан Iедална. Кхиболу эзарнаш [illegible]
а Iехавелира большевикийн пропагандех, цара шен [illegible]
шо, маьрша пачхьалкх кхолла таронаш лур ю [illegible]
ша а, халкъ а цара Iехинийла хиъча, вухавелира [illegible]
тийн органашкахь балхахь сецира, цигахь ша [illegible]
харцонех лардан аьтто хиларе дог дохуш. Шен [illegible]
кашца цо къийсам латтийра зуламхошна дуьхьал, [illegible]
тIехь цIерпошташ сецош талораш дан долийча, [illegible]
ларбира. Цо динарг иза Советийн Iедална реза [illegible]
дуьхьа а дацара. И зуламхой бахьана долуш Iедало [illegible]
бохам барна кхоьруш, къоман сий лардан гIерташ [illegible]
хаьара Митаевн дагара. Цундела Iедало ша [illegible]
ТIаьххье леца болийра Iеламнах.

Бехк боцуш Iедало дукха нах хIаллакбина [illegible]
шерашкахь. Iедало хIаллакбина аьлча, суна а, масаро[illegible]
ха Росси, Москва дагайогIу. Амма цигара [illegible]
кхузахь кхочушдийраш вайнах бара. Масала, 30-гу [illegible]
репрессиш еш тхан районан берриге а куьйгалхой [illegible]
Партин райкоман секретарь, исполкоман председатель, [illegible]
прокурор, милицин начальник, милици, юьртдай, [illegible]
седательш, парторгаш.

Цхьана агIор цара вовшийн, вукху агIор паха цараш [illegible]
шашна меттанаш кхоьхьуш дукха адамаш хIаллакдира. [illegible]
дайшкара схьайогIу хьаьгIнаш, гамонаш екха гIерташ [illegible]
чара, оьздангаллица, хьекъалца, доьналлица шайн [illegible]
шайчул алсам сискал ерг ца везаш, шолгIачара, Iедалн[illegible]
диканаш хила гIерташ, кхоалгIачара, Iедало кхерийна, [illegible]
чара, иштта дIа кхин а.

Бехк боцуш адамашна тIехь репрессеш еррига а СССР-[illegible]
хьалкхехь а йинера хIетахь. Амма нохчашна юкъахь [illegible]
боккхачу барамехь ца йина, Iедалан белхахойн харцонаш [illegible]
лалуш, я шайн синош кIелхьарадаха, я и харцонаш [illegible]

стерчий духкий, герз а оьций, Тlоман хьалхарчу шерашкахь партин

областе сводка яла езара хlора пхеа вийна, лаьцна, мел герз даькkхина, обарг ца вийна а, ца лаьцна а, герз ца шен балха тlехь ларош вац, олий, меттиг а нислора. Цундела мили-, шийш хlоккхул обарг вийна, лаьцна, Ша хилла а доццушехьа. Милицин рай- вийна а лаьцна, 1 топ яькkхина аьлла областе Москва сводка лора уьш уьттазза тlе а сводкаш бух болуш я боцуш хилар тол- обаргаш бу олий, цхьа а тайпа чубухкура, хенаш тухий, Сибрехь бохуьй- шиттайна гlуллакх дара. Делахь, сводка- схьадаькkхинехь, цигахь цхьа склад ду аьлла, хьажа вахара со. Еккъа цхьа пхоь- цигахь. Иза а ткъозза йоьхкина хиллера Иша муха хуьлура? Цхьа пекъар кхойкхий ваханойтий, хьан топ ю аьлла хаам кхаьч- лаьмехь схьа ца лахь, оха вуха ца вогlучу вахуьйтур ну хьо, бохуш, яц аларх ца вуьтуш, араваларе ладоьгlуш кетlахь лаьттачу тешамечу стага цуьнга хотту, хьаькамо хьоь- Вукхо шен къа-бала балхабо. Дера, доьзалх, Сибрех воьдучул, хьайн даьхний, керт- топ дlаялар гlоле ю хьуна олий, цунна хье- Керт-коп, даьхний а доьхкина ахча-м тардийр муха, мичхьа карор ю шена аьлла иза холча ну, хьан ахча хилчахьана, юхкуш топ шена Ишта, оцу некъашца юх-юха а юхкуш, дlало. поьхкинера милицин хьаькамо.

цхьа беж-lу шена тlекхайкхинера, хьан схьа ца лахь, ша кlур бойур бу хьан, ахчо – Ша беж-lу ву, автомат-м муххале а бlьрга а ца гина шена бахарх, вуьтуш ца тlекхайкхина иза. Цунна дуьйцуш хезна белхан меттехь неlаран сонехь лаьтташ

тас ду, ша аьлларг ца динчуьнан корта оцу теса тІе
таш, цІий туьйсуьйту цо,бохуш. ШозларІа тІекхайт
оцу стага, шен автомат яц, хилла меттиг а бац. Х1ет
теса тІе лаца, аьлла. Стага дехар дина, шена ма
шега иза лалур дац, цул хан тохий Сибрех вахийтаяр
Хьаькамо йиттина, бетах цІий тийсийтина. ТІаккха
делла ша автомат йохьур ю, аьлла. Шен деррие
кина автомат эцна, обарг ваьлла иза. Цхьаъ
хьаькам шен отрядаца Бенара охьаьогІуш
некъахь дуьхьал а ваьлла, мохь тоьхна цо: «Мартаг
еъна хьуна, дІаэца хьайна!». Хьаькам вийна
стаг дукха хан ялале милицис вийра.

Оцу шина масалца хІетахьлерчу нохчийн
го. Аьрта, къиза куьйгалхой, цара хьийзо миска

Нохчийн халкъ махках даькхинчул тІаьхьа
дуккха а харц эладитанаш кхоьллира Іедало. ТІа
нахь Нохчийчохь масех бІе «бандформированеш
кара масех эзар герз схьадаькхинера, бандиташ
Іедална тешаме, цІена а болу куьйгалхой, коммуни
бохуш. Оцу эладитанийн бух муха кхоллабеллера
далийнчу шина масало.

21

Германица тІом болчу хенахь Нохчийчохь
ла бохуш официале яздинарш бакъ дац баьхначийн
ха дош аьллачех цхьаъ вара со. Нохчийчохь
хІетахь, амма, Іедало официале ма-кхайккхора,
мехь бацара. Іедало бандиташ, ткъа вай обаргаш
тайпана бара.

ТІеман хьалхарчу шерашкахь сан 12-13 шо
сан дагахь лаьтта хІетахь сайна гинарш а, дуьйцу
Лакхахь ас бийцинарш санна, Іедалан куьйгалхой
ца лалуш, цаьрга шаьш ца дайийта, бехк-гуьнахь
ца даха шайн синош довдийна а, ишттачу куьйгалхой
эца Іалашо лаьцна а хьаннашкахь, лаьмнашкахь
лелаш дуккха а нах бара хІетахь. Уьш бахархошна
кхана, юкъараллин долаллина а зене-зуламе нах

Кхин тайпа нах бара «обаргаш» ду шаьш
деш лелаш. Бахархошна, пачхьалкхана зулам

...ешш. Цара колхозийн бахамаш, ...ашабольхучу зударшна ницкъ бора. Тхан ...ел бара ДегIастанарчу Мини-ТогIина а, ...йгIано и юккъера Беха-Боьра олучу метти- ...Хаони-Юьртарчу базарара цIа богIу божа- ...зударийн дегIах, месаш юккъе а ...ахча а дIа доккхий, цIа хьовсабора.

...а, зуда а шайн «белхан хан» чекхъял- ...ца талорхоша. ДIахецча, цара Iедале ...ерзо ирча кюьруш. Карара хIума схьа мел яьк- ...а новкий, ларваш шайн накъосташка дIалора. ...чекхъялале талийна нах бIе, ши бIе, ...болу дукха болу и боьрша нах оцу масех талор- ...ца баьхьаш, цара зударийн догIмех ...ешш кегош гуш, юьстах хIуьттий лаьт-

...ттигехь хIора базаран дийнахь цхьана ...ьара милицина, амма иза цкъа а ца- ...а а кхечахьа а ца йоьдура.

...ийн бIаьргашна гина а, шаьш лайна ...бу тхан агIор.

...талорхо ца сацалора шуьга? – аьл- ...ргахь герз ма дара...», – олу.

...болчу куьйгалхошца бертахь бара, ...ьедийр дац», – иштта яра ...ккарнкахь, синкъерамашкахь тIеттIа ...ислора церан. ГIара-гIовгIа ца йоккхуш,

...йлабевлла талорхой цхьа нохчий хил- ...тахь нохчашца цхьаьна дукха суьйлий ...болуш цхьацца къаьмнех нах а. Шайн мах- ...кур яцара кхузахь санна. Ткъа Нохчийчохь ...ша!

...ийн исторехь. БIе дезткъа шо ...Ермолове яздинера: «Теркан лахенца бехаш ...тIелетачех уггар боьха разбойникаш. ...ма шайн махкахь цхьацца зуламаш дина ...чу къаьмнех шайга тера разбойникаш ...ьарчу шерашкахь цIеххьана алсам баьлла

церан барам. Бакъдолуш, разбойникийн бен бу Нохчийчоь». *Записки А. П. Ермолова. Москва, ч. П, 1868г., стр. 21/.*

Ермоловс буьйцу и тайпа кхечу къаьмнех нах а, нохчо дІаийна церан тІаьхьенаш а нохчашна бале йовлуш меттига хилла. Паччахьан заманахь а, советски-коммунистически Іедал а, иштта нохчашца цІий ийна кхечу къомах схьабевлла на хІиттабора куьйгалле, нохчийн къомах дог лазар церан кІези хиларна.

Нохчийн халкъ махках даккхаран коьртачу бахьанех и банди тизм а, Германица тІамехь нохчаша кІезиг дакъалацар а, 1942-ч шарахь Органан лакхенца районашкахь Іедална дуьхьал хилл гІаттам а багарбора Іедало. Германица тІамехь ткъа эзар нохчо чо жигара дакъалаьцнера, турпала хьуьнарш а гайтинера. Цхьа на а нохчочо шен лаамехь фашистийн йийсаре вахана ямартл а ца йинера, шен къомана эхь ца динера. Бакъду, тІаме баха ц лууш куьйгалхошна а, лоьрашна а кхаьънаш луш, лечкъа кІелхьарабуьйлу нохчий а бацара кІезиг. Масала, тхан юьртах 700 цІа дара, тІамехь дакъалаьцнарг 40 стаг бен вацара. Махка даьхна тхо Казахстане, Киргизе далийча, 17 шарера хьала 6 шаре кхаччалц болу боьрша нах цхьа а цІахь вацара, берриг фронтехь бара.

Нохчийн халкъ махках даккхаран бахьанаш уьш дацар Иза а, кхин масех халкъ махках дахаран бахьанаш кхин дар оцу халкъийн цхьа а тайпа бехк боцуш тІекхоьллина цІе. Уы «Кхолламан цхьа де» повеста тІехь ас яздина.

Тахана вовшашца майра ду вай. Амма хІетахь и майралл дІаяьллера вайгара. ТаІзарийн отрядо а, милицис а ярташка богІий, букъа тІехьа куьйгаш доьхкий, хьалха а бохий дІабуьгур нах. Новкъахь ца хууш могІанна юкъара цхьа гІулч юьстах ваьллачунна тоьпаш а тухуш. Юьрта юккъехь цара тухий ст воьра, цхьа а бехк-гуьнахь доцу. Ткъа оцу чалтачашна дуьхьа вистхила стаг а ца хуьлура юьртахь. Изза дора шаьш обарга ду бохучу талорхоша а. И тІаьххьарнаш совцочу меттана, къа лабохура наха.

22

Тахана нохчий тукхамашка, тайпанашка, вирдашк кІошташка а, иттаннаш политически тобанашка а бекъабелла.

Кхетамна кхиъна халкъаш масех бІе шо хьалха чекхдевлл тайпанийн юкъараллин дІахІоттамах. Царех къаьмнаш хилл

[illegible]сара мотт, истори, культура, экономика а йолуш. Ткъа нохчий [illegible] ницкъ ма-кхоччу оцу заманна тIе юхагIерта.

Исторехь зеделла ду, кхетамна тIехьадисинчу халкъан барт [illegible]ндар, иза барамехь мел доккха делахь а, кхетам лакхара, барт [illegible]ачу жимачу къомах даима политически, экономически дозуш [illegible]йлар. Оцу шолгIачо хьалхарчунна тIехь олалла латтийна мет[illegible]ган а ю дукха. Барт боцчу къоман махкахь цкъа а иман, бер[illegible]ет куьлуш цахилар а зеделла.

1992-чу шарахь тайпанийн гуламаш болийра Нохчийчохь. Тай[illegible]анийн Кхеташонаш а, тхьамданаш а хоьржуш. Цхьадолчу тай[illegible]анаша шайн герзаца кечйина отрядаш а кхуллуш.

Иштта гуламаш вовшахтохархойн Iалашонаш тайп-тайпана яра. Цхьадолчу тайпанах нах бара, шайн тайпанашна тIе а тийжаш, [illegible]шайгара Iедалан даржаш шайгахь дита гIерташ. Кхиберш бара, [illegible]шайн тайпанашна тIе а тийжаш, Iедалан коьрте баха гIерташ. [illegible]Цу шина тобанан банне а бала бацара шайн тайпанийн а, нохчийн къоман а кхолламан. Царна шайн карахь Iедал дезара и [illegible]шайн тайпанаш, халкъ а тало, хьал-бахам IаIо.

Кхин нах бара шайн тайпанашна юкъара зуламаш, галморзахал[illegible]ш, хьагI-гамонаш дIаяхарца, яхь, оьздангалла, иман а [illegible]дIахIоттора нохчийн дерриг къоман яхь, оьздангалла, иман а [illegible]дIахIотторе сатуьйсуш и гуламаш вовшахтухуш. ТIаьххьаре [illegible]шайн цхьа нах бара, тахана халкъа юкъахь зуламаш даьржича, [illegible]цара халкъ лардан лууш а, ницкъ болуш Iедал а ца хилча, оцу [illegible]зуламех, зуламхойх а, къеллех, халонех а шайн тайпанан нах [illegible]дарбан Iалашо йолуш лелаш. ХIокху тIаьххьарчу шина [illegible]гламан Iалашонаш цIена яра. Амма тайпанийн боламаша, ме[illegible]ттийн йохуш дору дегI санна, къам дакъошка а доькъуш, цуь[illegible]ш цхьаьлла, барт а бохош, шен юкъараллин дIахIоттамца, [illegible]дIахарца, экономикаца, культураца бIе шо юханехьа, кIегар дуь[illegible]ур дара. Цундела, тайпанийн гуламаш болабелча ас сацам бол[illegible]ош дIакхайкхийра оцу долорна со реза цахилар, и гIуллакх [illegible]цкъа къомана бале, бохаме дериг хилар а/ *Тейповый интерес [illegible]нельзя оставить. «МаслаIат», 23 август 1992 г.; Разум должен [illegible]восторжествовать. «ГЧР», 31 декабря 1992 г.; Со дуьхьал [illegible]нохчийн тайпанашка бекъарна. «Даймохк», 16 октябрь [illegible]1992 шо/.*

Цхьаьнца шайн-шайн тайпанийн а, кхечу цхьацца тайпанийн [illegible]а гуламашкахь дакъалецира президента а, парламентан депутата[illegible]ш а, министраша а, шайна пайда тIебогIу меттигаш дIалецначу [illegible]нах а.

Къам тайпанашка декъадалар, царна юккъехь галморя халлаш кхоллаялар а, къоман барт бохар, иза гIорасиз хилар церан Iалашонашца цхьана догIура. Амма 1993-чу шарахь Нох махкара тайпанаш цхьаьна а кхетта шайн юкъара гулам ба кечбелча, шайна кхерам хаабелла, цунна дуьхьалбевлира ре публикан куьйгалхой. Нохчийн халкъах пхи дакъа дича, ди дакъа нохчмахкахой бу. Цигахь дара уггар даккхий беной билтойн, зандакъойн, Iаларойн, цIонтаройн, гIордалойн, гендар нойн, харачойн, белгIатойн а тайпанаш. Паччахьан заманахь советски-коммунистически заманахь а цхьана а Iедало гIайт ца беш, социально-экономически а, культураца а тIаьхьайисиш буоберан хьолехь лаьттинера Нохчмахка. Республикан лакха чу куьйгаллин даржашкахь а кхузара стаг ца хуьлура. ХIинн нохчаша шайн пачхьалкх кхуллуш а, оццу хьолехь яра иа Iедал а, мелла а пайда тIебогIу меттигаш а, даима санна, Органи малхбузехьарчу, Органан лакхенгарчу а, Теркайистерчу а нах дIалеццера. Нохчмехкан тайпанийн гулам вовшахтохархой Iалашо яра хIокху Iедалан харцонаш, ямартлонаш, зуламаш Iорадаха а, Iедалан цхьадолу даржаш нохчмахкахошна схьада а, Нохчмехкан социально-экономически, культуран хьелаш т дар дIахьедан а. Нохчмехкан тайпанаш барт хилла цхьаьнакхе ча, иза боккха, кхераме ницкъ бара Iедалан куьйгалхошна ду хьал. Цунах кхерабеллачу республикан куьйгалхоша, провок ци а йина, бохийра Гуьмсехь болх бан цхьаьнакхетта и гула ТIаьхьа, Iедало тIедилларца, муфтиятерчу Iеламнехан кхеташ но сацам тIеийцира, тайпанийн гуламаш вовшахтохар доьхку /*«Ичкерия», 7 января 1994 г., № 2/199/*. Ткъа тайпанийн гул маш вовшахтохар долийнарш, уггар жигара дакъалацархой, ко тахой а и Iеламнах а, хьаьжой а ма бара!

23

Шайн республикех дакъош ца дина нохчий, гIалгIай а боцч кхечу къаьмнаша. ГIебартой, балкхарой а, чергазой, кхарачой цхьана цIийх а бац, церан меттанаш а, гIиллакхаш а тайп-тайп на ду. Амма цара шайн республикаш, къаьмнаш къестош, д къошка ца екъна.*

---

* Кхузахь чекхйолу зорба тоьхна кхоалгIа кийсак. «Даймохк», 7 ию 1994 шо, № 22.

ДегIастанахь дехаш доккха масех къам ду – суьйлий, лезгий, гIумкий, даргинцаш, гIазгIумкий, табасаранаш. Церан вовшийн меттанаш аьттехьа а ца догIу, дукхахдолу гIиллакхаш а церан яккхий башхаллаш йолуш. ХIетте а шайн республикех дакъош ца дина цара. Иза дан гIерташ цхьацца нах бевлира шу республикашкахь, амма цигарчу къаьмнийн хьекъал тоьира вшех ца къаста.

Нохчий, гIалгIай цхьана цIийх, цхьана дех-ненах схьабевлла шарий, цхьа мотт, истори, дин, культура, гIиллакхаш долуш цхьа кам ду. Цхьа бохам тIебеъча орца ала, тIетовжа дуьненахь кхин кам дац оцу шина вешин, шайн вовшийн бен. Цахилар хиира, шин къам махках даьккхича а, 1992-чу шеран гурахь а. Уьш а, шин бахьанаш а далош, гIалгIашка вовшех ма къаста вай бехи-а нохчаша. «Нохч-ГIалгIайн республикан цхьаалла ларъярех комитет а кхоьллира. Цо шен ницкъ кхочу маслаIате болх а бира. Амма хIетахь гIалгIайн къомана хьалхабевлла леллачу ха ца дуьйгIира шайга дечу дехаршка.

Нохчех дIа а къаьстина, ГIалгIайн Республика кхолла луу-ра далош долу бахьанаш хIун дара? Шаьш шайн республика кхоллича, хIирашкара шайн мохк схьабаккха аьтто хир бу шайн, кхуьр.

1992-чу шеран гурахь гIалгIашна хилла и бохам хилла хир ба-ара, ваьлла хета, республиках дакъош а дина, нохчий а, гIалгIай а дIаса ца къаьстинехь, и ши ваша ондда вовшийн куьйгаш а бецца дIахIоьттинехь. Барт боццу вежарийн сий ца хуьлу, уьш хета хета арахьарчу нахана.

Россица йолу галморзахаллаш нисъян машаре некъаш лаха ара, герз ца хьедеш, къоман сий лардеш, хьекъалца, кхетамца, дIаIатан некъашца.

ХIокху дийцарийн юьххьехь ма-алара, XVIII-чу бIешарахь дуьйна кха Къилбаседа-Кавказехь мел хуьлучу девнашкахь хьалхец кхуш схьадогIу нохчийн къам, массарначул а дукха бохамаш а дина хуьлу.

Россехь ялхитта автономни республика яра, царех цхьаерш шайн республикал яккхий а йолуш. Ялхитта сов долчу къаьм-нах цхьа а Россих дIакъаста ца гIоьртира, цхьа нохчийн къам кхоьуьг. Нохчаша 1991-чу шеран гурахь, Россех дIа а къаьстина, шайн йолуш йоцу пачхьалкх кхайкхийра. Россех дIакъаста, шайн йолуш йоцу пачхьалкх кхолла массо а агIор уггар аьтто берш хьаьдой бара. Социально-экономически хьелашца а, Iилманца а,

культураца а, массо а агIор кхиъна къам ду иза. Барамехь ду кха а бу уьш – ворхI миллион. Царна тIе цхьа бохам беъче мелла а церан гIо лаца цаьрца цхьа мотт, цхьа дин, цхьа культу ра а йолуш бIе миллион гергга къаьмнаш дара СССР чохь а дозанал арахьа а дехаш:

башкираш – I млн. 500 эзар.
казахаш – 3 млн. I36 эзар.
киргизаш – 2 млн. 600 эзар.
узбекаш – I7 млн.
туркменаш – 3 млн.
азербайджанаш – 6 млн. 800 эзар.
каракалпакаш – 424 эзар.
уйгураш – 263 эзар.
гIумкий – 282 эзар.
кхарачой, балкхараш, ногIий, кхиберш а.

Царал совнаха, гIезалошца цхьа мотт, цхьа дин, цхьа культу ра а йолуш, дуьненарчу пачхьалкхашна юкъахь сий-лерам а бо луш, массо а агIор кхиъна, 50 миллион болчу туркойн пачхьалк а ю. ХIетте а, гIезалой ца гIоьртира, Россех дIа а къаьстина, шайн пачхьалкх кхолла. Москвагара шайна дуккха а политически экономически, юридически, дипломатически бакъонаш а яьхн Росси чохь севцца уьш. Иза дан къомана хьекъал, кхетам собар а оьшу. Ткъа нохчаша тIе ца лецира, гIезалошначул тIо бакъонаш луш, I992-чу шарахь Россис шайга кховдийна Бар I989-чу шеран хьесапашца, СССР чохь бехаш болу нохчий цхь миллион гергга бара. Дерриг а дуьненахь нохчийн маттаха тер мотт а болуш, гIиллакхаш, культура а йолуш 274 эзар гIалгIа /уьш а нохчех дIакъаьстира/. Нохчийн халкъана тIе бохам беъч цкъа а цунна орца ца хилла дуьненарчу цхьана а бусалба а, к риста а халкъера а, пачхьалкхера а. ХIетте а, шайн йозуш йоц пачхьалкх кхайкхийра нохчаша! И Iалашо кхочушъян ницк хьелаш а хилча-м дика дара, амма иза а, важа а ца хилахь...?

Уллохь хьекъал, оьзданган алла, къинхетам боцу майралла иза сонталла ю, иза зуламе, бале, бохаме йолу адамашна, дийц къомана а. Оцу сонтачу майралло, кхечу къаьмнашна юкъах хьалхеш яхаро а, вешан къоман дIадаханарг цахааро а, къом кханенан ойла ян кхетам цахиларо а дукха бохамаш бина но чийн къомана хIокху тIаьхьарчу кхаа бIе шарахь. И кхидо

Къаьмнаш а ма дац хIумма а вайл кIилло а, сонта а. Цкъа мукъане а и хьалхеш яхар царна а дитина, цара хIун до хьовса хьоьхьал а, собар а маца хир ду те вайгахь? Кхаа бIе шеран дохалла дийма топ-тур кара а лаьцна, майраллица вешан маршо ларъяр гIиртина вай. Майраллица, герзаца боцург кхин некъ а ца воцуш. И маршо яккха а, ларъян а кхин некъаш а ма ду. Амма уьш лаха а, каро а, царех пайда эца а, къоман барт бан а, къоман хьал дан а хьекъал, кхетам, доьналла долуш политикаш, дипломаташ, Iилманчаш оьшу. КIезиг хиллехь а, ишттa нах хилла вайн къоман массо а заманахь. Амма нохчашна цкъа а уьш къасто а, шайн коьрте хIитто а, церан кара шайн кхоллам бала а, уьш дерг а, ларбан а ца хиъна, нийсса аьлча – ца лиъна. Оцу сакхтеру амало массо а заманахь дукха бохамаш бина вайна.

24

Вайна дика евза большевикийн истори. Церан Iалашо яра оьхьаница Россехь социализм, коммунизм а хIоттийна, тIаккха дерриг а дуьненахь социализм, коммунизм а хIотто. Большевикийн и Iалашо муха чекхъяьлла, дика хаьа вайна.

Кхечу къаьмнех наха вайн майралла хастийча, боккъалла а вайшкахь цхьа боккха ницкъ бу моттаделла, нохчийн революци цкъа Къилбаседа-Кавказехь, тIаккха ерриге а Кавказехь яржо йоьртира цуьнан тхьамданаш. Юьхьанца «революци», тIаккха «къоман маршонехьа къийсам» аьлла цIерш йолуш болабелла-ру оцу боламан куьйгалхоша жигара пропагандистски болх бира Кавказан, Поволжьен къаьмнашна юкъахь, шайн идейш яржо йерташ. Цхьацца кхайкхамаш бора Грузин, Азербайджанан, Арменин правительствошка а, халкъашка а. Оцу кхаа пачхьалкхан вовшашца а, чоьхьарчу а девнашна, галморзахаллашна коьртIертара. Российски импери нохчийн къоман мостагI ву бохуш маьхьарий а хьоькхура нохчийн революцин тхьамдаша, цкъа вукха агIор Закавказехь Россин Iалашонаш кхочушъян дуьйш гIоьнна нохчийн лаамхой а бохуьйтура.

Доцца аьлча, вешан бала боцчу, амма ваьшна зуламе, бохаме, бале девр долчу нехан девнашна юкъа дукха гIиртина вай, хьалха а, хIинца а гIерта. Шина лулахочун дов даьлча, мелла а хьекъале цхоалгIа лулахо, цхьана агIонгахьа а ваьлла леташ ца хуьлу, шина юкъахь машар бан гIоьрта.

1991-чу шарахь Гуьржехахь правительствона а, оппозицина а

юккъехь дов доладелча ворхI партин, боламийн, парламентер
фракцин а куьйгалхоша Нохч-ГIалгIайчоьнан халкъе дехар де
кхайкхам бира. Цара бохура, шайн цигара политически хьела
гражданский тIом хиларна кхерам болуш чолхе ду. Уьш кхи
тIе а чолхе доху, цига дIа а богIуш, питане эладитанаш лело
вайнехан векалша. Бахархошна юкъахь шуьйра даьржина х
барш ду гуьржийн ОМОН-на, кхечу герзийн формированешна
юкъахь гIуллакх деш вайнехан векалш бу, бохуш. Оц
гIуллакхаша, бIешерийн дохалла юккъехь гергарлонаш, вовшиI
сий-ларам лаьттинчу вайн халкъашна юкъа цатешам, цабезам
мостагIалла дожорна кхерам кхуллу. Нохч-ГIалгIайчоьнан де
риге а халкъе, ткъа уггар хьалха – къоман оьзда гIиллакха
шайца ларделлачу хьекъалечу къаношка шайн дехар ду гуьр
жийн чоьхьарчу гIуллакхашна юкъагIерта и цхьаболу вайна
совцор. Шен махкахь хIоьттинчу чолхечу хьолах кIелхьарадал
гуьржийн халкъана шена карор бу шен некъ. Шаьш теша,гуьр
жичунна дуьхьал цхьана а нохчочо а, гIалгIачо а герз тухур
цахиларх./ *«Да поможет нам Бог! К интеллигенции, полити
ческим объединениям, всему народу Чечено-Ингушетии». Газе
та «Республика», 22 октября 1991 г./.*

Шайн махкара арабаьхна гуьржийн президент З. Гамсахур
диа а, цуьнгахьа хилла парламентан цхьаболу депутаташ, мини
старш, кхиберш а, 400 тIемало а Нохчийчохь тIе а лаьцна, цхьан
ханна кхебира. Кхузахь Гамсахурдиан парламенто, министарш
болх бора, шайн газета ара а хоьцура. Доцца аьлча, кхузара дI
Гуьржийн Iедална дуьхьал жигара болх бора цара. ТIаьхьа, Гамса
хурдиа шен Даймахкахь дIакхелхича, цуьнан дакъа Нохчийчу
деана, доккха тезет хIоттош, Соьлжа-ГIалахь дIадоьллира нохча
ша. Уьш леладе бохуш нохчашна ницкъ беш я дехарш деш цхьа
а вацара. Лелийначунна цхьаммо а баркалла а ца элира. Мелхо
а, оцу гIуллакха тIехула нохчашца гамо лецира гуьржийн пач
хьалкхан куьйгалхоша. И гамо тахана а йолуш ю.

Тамашийна гIуллакхаш леладо вай хIокху тIаьххьарчу ше
рашкахь. Ваьшна, нохчашна, юкъахь барт а бац вайн. Тукха
машка, тайпанашка, гарашка, некъешка, масийтта партешка, бо
ламашка, вирдашка декъаделла, доьзалшкахь а политически гал
морзахаллаш йолуш ду вай, хIетте а кхечу къаьмнашна юккъехь
барт бан а, царна хьекъал дала а гIерта. Ваьш мел дика бусалба
наш ду а хиъна вайна. Вешан махкахь ваьш вовшашна деш
долу зуламаш, лело хьарамлонаш, харцонаш гуш ю вайна. ХIетте

юккъахь вешан республикехь Къилбаседа-Кавказан
центр а йиллина, кхечу къаьмнашна юкъахь бусалба
гІардан ойла а хилира. Вай Іаламат чІогІа тарло, догуш
цІа а дитина, нехан цІийнах яьлла цІе дІаяйа вахначу
ах!

25

Кхечу пачхьалкхашкара я хьалха хиллачу Союзан республикашкара шен эскарш дІадуьгуш цигахь герз ца дуьту Россис. Нохчийчохь дитира. Ткъа вай дозаллаш дора, ваьш герз даьккхина, Россин эскарш Нохчийчуьра дІалаьккина, бохуш. Ший шайгара герз схьа ца даьккхинера, цара шайн лаамехь кхуьу дитинера иза. Россин Іедална массо а заманахь вайна ваьш-ахул дика евза вайн амалш. Царна хаьара вай герзана сутара ийна а, и герз лело вайна хаьийла а, оцу гергзо вайна юкъахь дамаш даржор дуйла а, вовшашна юкъара барт бохор буйла а, ешам, мостагІаллаш кхуллур дуйла а.

Россин Іалашо кхочушхилла. Базаршкахь автомашинийн, ехницийн меженаш санна, маьршша духкуш ду герз. Коча ранатометаш, гранатометаш оьхкина, доьхкарех тапчанаш, грана-ометаш оьхкина, дийнахь а, буса а, мичча хенахь а, уьш кхуьссуш, ший болх боцуш буьйлабелла лела вайн кегийрхой. Префектана ера хьала пачхьалкхан массо а куьйгалхо ларвеш герзах боьт-ина гІаролаш бу. Уллохь гІарол воццу куьйгалхочунна ша хьаь-ам а ца хета. Гварди, милици, ОМОН, ДОН, кхин дуккха а, цІераш олуш а йоцуш а, тІеман формированеш ю. Еккъа цхьана мили-ин барам, хьалха республикехь хиллачу милицин барамал дук-ха а алсам бу. Ткъа зуламаш, де-дийне мел дели алсамдийлар ен, лаг1луш дац.

Нахана герз лело бакъо яларца доккха гІалат далийтира рес-убликан Іедало. Нахана герз лело бакъо елла пачхьалкхаш дук-ха а ю дуьненахь. Амма цигахь герз базаршкахь, вовшашлахь ухкуш а, оьцуш а дац. Цигахь герз леррина бакъо еллачу туь-анашкахь духку. Герз оьцучу стеган фамили, цІе, хІун болх ан ву, хІун лелош ву, цуьнан веха меттиг, адрес, герзан марка, ьмер дІаязйо, ткъа хьокъалла йолчу пачхьалкхан органаша оцу ерзан регистраци а еш, иза лело цунна бакъо ло. Амма бакъо ца а и герз коча а оьллина, гІуллакх долуш-доцуш кхуьссуш, ьхьана кхерамаш туьйсуш, зуламаш деш лело.

Герзаца латта ца леладо, даьхний ца кхиадо, цомгашчарна

дарбанаш ца леладо, адамашна хьекъал, кхетам ца ло. Герзо з
лам до, адамашна юккъе цатешам, цабезам, мостагIалла кхулл
цо адамашна бохамаш бо, адамаш делхадо. Муьлххачу а мехк
гражданашна массара а герз лело ши бахьана хуьлу: цхьа
декъо зуламна леладо иза, вукхо – оцу зуламах ша-шен ларва
Амма оцу пачхьалкхехь законаш а, низам кхочушдеш, лардеш
цуьнан органаш – милици я полици, прокуратура, суьдаш
эскарш делахь, машаречу къинхьегамхошна шайн долахь ге
ца оьшу. Пачхьалкхо ша совцабо зуламхой, ша ларбо царех хь
нал къахьоьгуш, машаре бехаш болу шен гражданаш.

26

Тахана шайга хIиттина халонаш наха ялхийча Iедалан куь
галхоша олу, вай керла пачхьалкх кхуллуш ду, иза кхолла ду
кха а хан еза, коммунисташна керла пачхьалкх кхолла масий
та шо дийзира, ткъа вайна иза кхоллар цхьана-шина шарахь чек
даккха лаьа. И бахьана далочара ца дуьйцу, коммунисташа ша
пачхьалкх муха кхоьллира а, иза муха пачхьалкх яра а. Бол
шевикаша кхоьллинарг дуьненахь цкъа а ца хилла, эта мас
доцуш, ша-тайпа керла тоталитарни пачхьалкх ма яра. Цер
гимнехь олуш ма-хиллара, ширанига дерриг а дохийна, аьтта дI
даькккхина, цуьнан херцорашна тIехь керланиг кху
луш, миллионаш адамаш тоьпаш а етташ, лагершкахь хIаллак
деш. Шайл хьалхалера Iедал, пачхьалкхан юкъаралл
дIахIоттам а буххера дуьйна дIабаькккхира большевикаша. Ла
та, хиш, заводаш, фабрикаш, адамаш а пачхьалкхан долалле де
зийра. Хьалхалера олаллин классаш, царна гIуллакх дина п
теллигенци, динадай лоьцуш, бойуш, махках бохуш хIаллакбир
Церан меттигаш дIалийцира йоза-дешар ца хуучу, боданечу р
волюционераша а, «топ йолчу» наха а. ХIетталц халкъаш
бIешерийн дохалла кхоьллина Iилма, культура, гIиллакхаш
«буржуазни» хилла аьлла, дихкира. Дукха ду уьш, дийца во
ча. Цундела, дуьненахь цкъа а ца хилла социалистически, тот
литарни пачхьалкх кхолла большевикашна масийтта шо дий
зира. Дуьненна а хаьа цара и керла пачхьалкх мел акхачу, к
зачу некъашца кхоьллира. Иза дуьненара дIаяьлча а, дIа ца долу
шен болх беш ду цо даржийна ун.

Нагахь санна вайн революционераш, оцу большевикаша с
на, дуьненахь цкъа а, цхьаннахьа а ца хиллачу кепара юкъар

ши дІахІоттам болуш пачхьалкх кхолла гІерташ белахь, царна
ю дозар ду иттаннаш шераш, тІаккха а, цуьнан тІаьхьало муха
ар ю ца хаьа, ша Дела воцчунна. Ша чохь вехаш волу цІа тиш-
долчи, иза тІекхета герга дахча, керла цІа дан волало стаг. И
ерда цІа хьалахІоттийна валлалц ширачу цІа чохь веха иза.
Таккха оцу керлачу цІа чу а волий, шираниг вовшах а доккхий,
ушах мегаш йолчу коьчаллех шен бахамехь пайда оьцу. Вай
ІуІ дина? Ваьш чохь дехаш долу дика, цІена цІа тишделла, ширделла
ола дохийна вовшах а даькккхина, шерачу меттехь керла цІа
ІахІотто доьлла. Иза дІахІотто ахча а, коьчалш, пхьераш а бац вайн!

Советаш дІаса а хецна, церан меттана халкъо хаьржина а
оцуш, большевикийн ревкомех, комбедех тера Ханна комите-
ш кхоьллира. ТІаккха яртийн урхаллаш хаьржира, амма дукха
ш ялале уьш дІа а яьхна, беккъа цхьа юьртдай битира. Уьш а
олхьо хоржуш бац, лакхара охьа дІахІиттабо, цундела царна
олхьана хьалха шаьш цхьана а тайпана жоьпалле ца хета.
ктябрьски революци хиллачул тІаьхьа Россехь санна, цхьана
ехь шишша Іедал нисделира Нохчийчохь а: шиъ парла-
нт, шиъ чоьхьарчу гІуллакхийн министр, шиъ генеральни про-
рор, шиъ муфти, шиъ мехк-кхиэл, шишша юьртдай, колхозийн
редседательш, совхозийн директорш и. д. кх. а. Шовзткъа герг-
а политически тобанаш а, юкъараллин боламаш а. Республи-
ехь хІоьттина чолхе юкъараллин-политически, социально-эко-
мически хьелаш кхин тІе а чолхе дехира цара. Колхозаш, сов-
озаш цхьаерш йохийна, талийна, йиснарш халла сауьйзуш ю.
ачхьалкхан, юкъараллийн предприятеш, гІишлош, латтанаш а
ацца наха шайн доладерзош ду. Ялташ дІадеран а, чудерзо-
ш а, даьхний кхабаран а, кхиоран а бала бац Іедалан.

Суна дагадогІу, тІеман шерашкахь хІора дийнахь почта йо-
ура тхан юьрта. Машинахь – Нажин-Юьрта, цигара схьа – гов-
ехь я гІаш. ХІинца шолгІа шо ду тхан юьрта почта ца йохьу.
ахат, телеграмма а ца йоьду дІаса. Телефонийн зІе наха йохий-
ш, бюгІамаш, серий схьа а дохуш, цІа кхехьна. ХІокху шина
арахь арахьарчу дуьненах хаьдда беха районера бахар-
ш «Хьалхалерчу Іедало, партократаша йитина халонаш ю вай
ш ерш, уьш дІаяха хан еза тхуна», – олу республикан куьй-
ошна. Иза бух боцуш даьсса хабар ду. Іедал хийцалучу хе-
ехь болх бечарна луш алапа а, баккхийчу нахана пенсеш, бе-
ашна гІоьналлин ахча а дара. Болх беш яра колхозаш, совхо-
ш, предприятеш, школаш, больницаш, культуран учрежденеш,

почта, зIе, транспорт а. Газ ца йигначу ярташка машенаш
тIекхоьхьуш газ латтайора. Iалам лардора. Уьш а, кхин а вай
тIехIиттина халонаш хир ма яцара тахана, вай хьалхалера па
хьалкхан а, бахамийн а структураш цхьана дийнахь йохий
дIа ца яьхнехь.

Мила ву бехке? Уггар хьалха – республикан куьйгалхо
шолгIа – вай дерриге а. ПачхьалкхIан а, шариIатан а, я къома
Iадаташ а, законаш кхочушдан ца лууш долу. Вайна ца хаьа
ца лаьа яртийн, колхозийн, совхозийн, кхечу бахамийн а коьр
Iилма, хьекъал, кхетам болуш, оьзда, хьанал нах хIитто а, уь
законехь болх бан гIоьртича цаьрга ладогIа а, царна гIо дан
Вайна хIоранна а шен тайпанах, гарах, некъех, цIийнах стаг хил
лаьа куьйгалхо. Вайна хIоранна а ша-ша эла хила лаар ду вай
бохаме даьлларг.

27

Наха республикехь хIиттина чолхе политически, социальн
экономически, криминальни а хьелаш далхийча, бехказло к
райо Iедалан куьйгалхошна а, цунна бохкабеллачарна а. «Р
сехь а, кхечу республикашкахь а ду вайгахьчул а хала хьела
цигахь а ду къолаш, талораш, адамаш лечкъор, дайар, кхидо
зуламаш а», – олу цара. Цунах маслаIат ца хуьлу къинхьегам
халкъана. Бакъду, тоделла хьелаш Россехь а, хьалхалерчу С
юзан республикашкахь а дац. СССР йоьхча республикашна юкъ
ра экономически, бахамаллин а зIенаш хедда, дуккха а промы
ленни предприятийн белхаш севцца, белхазалла ю. Уьш дерр
а вайх хьакхаделла, уггар хьалха. ТIехула тIе, российски Iедал
вайн республикана массо а агIор блокадаш хIиттош, и халон
вайна алсам а ю.

Халонаш, баланаш, бохамаш а лан исторически Iемина но
чийн халкъ. Амма Россехь а, кхечу республикашкахь а до из
бохуш, къолаш, талораш дан, адамаш лечкъо, дайа, маларех, па
котикех а йохк-эцар ян еза вай? Цигахь барт боьхча, вайн бар
боха беза, уьш вовшех летча, вай а вовшех лета деза? ХIинцца
вайл цIена бусалбанаш а, вайл оьзда къам дуьненахь а дац
хуш дозаллаш деш Iийна вай зуламхошкара масал эца, цар
тардала хIунда гIерта? Нагахь санна, вай цIена бусалбанаш
лахь, хьанал, цIена, машаре, бертахь дехачу адамашкара, х
къашкара масал хIунда ца оьцу вай?

Тахана республикан куьйгаллехь болу нах декхар бу харцо-
халонех халкъ лардан. Уьш декхарийлахь а, жоьпалле а бу
а, халкъана а хьалха. Ткъа и цхьайолу халонаш а, зула-
а дІадаха республикан куьйгалхойн ницкъ бац бохург ха-
ду. Царна лаахь, уьш совцо ницкъ бу цаьргахь, амма ца лаьа.
Гуьмсан районан махка тІехула лела цІерпошташ та-
Дийцарехь, и талораш дечеран декъашхой бу милицин цхьа-
белхалой. Оцу талораша Іаламат вон цІе яккхийтина нох-
ийн.

Шайн цигахь дІабоьдуш тІом бу, шаьш хала дохку, Нохчий-
йогІу цІерпошташкахь дохьург, аша талош дерг тхан
рицкъа а, долалла а ду, вай цхьа бусалбанаш а дара, и
махкахула тхо долчу йогІу цІерпошташ талор дитахьара
бохуш, республикан куьйгалле а, нохчийн халкъе а балха-
бира телевиденехула Азербайджанера баьхкинчу баккхий-
наха. ЦІерпошта тІехь шаьш маьждигашна хьажийна до-
долу кІайн эчиг шун ярташка даьхьна, иза схьалахьара
бохуш, дехарш деш суьйлий лийлира Нохчмахкахула. Ткъа
шайн деана эчиг тхан районерчу цхьана юьртан маьжди-
тхо тІе тоьхнера! Вайн дерриге а къомана эхь деш, къоман
дойуш лела и цхьа нах. Баккхий нах а, зударий, бераш а.

Азербайджано, ДегІастано а аьрзнаш дина дара а хаац, Ель-
цхьа кхайкхийра, Нохчийчухула чекхболу цІерпоштан некъ
рхойх ларбан ша кхуза эскарш дохкуьйту, аьлла. ТІаккха,
юкъана, и талораш совцийра республикан куьйгалло. Вайн
и боьха цІе яккхале хІунда ца совцийра и талораш? Уьш
а дІадолийна, шайна кхерам боцийла а хиъна.

Ельцина шен дош кхочушдеш кхуза эскарш далийнехь, ва
шайна тІелетта, ва массо а керистанашна дуьхьал гІазотана
бохуш, маьхьарий хьоькхуш, орца доккхур дара нохчаша.
бехке а йийр яра. Амма Россис и некъ ларбо аьлла кхуза
а далийна, цІий Іанийнехь, цунна бехке Росси хир яцара,
уггар хьалха и талораш дина нах, шолгІа, уьш ца совцийна
публикан Іедал а хир дара.

И къуй, талорхой бахьана долуш тІом болабелча, гІазот а
лата а, бала а баха беза ткъа хьанал къа а хьоьгуш хене
гІерта къен, миска нах? Къуй, талорхой бахьана долуш, уьш
хиллачу тІамехь велларг гІазот хир вац. Бусалба динан,
къоман, даймехкан маршо, сий лардеш тІамехь велларг хир
Нанот. Ткъа къуй, талорхой, кхиболу зуламхой бахьана до-
болабеллачу тІамехь, уьш ларбеш велларг, гІазот-м мухххале
цара, мелххо а цаьрца цхьаьна жоьжахате гІур ву!

Цхьа хIума ду со цецволуш. Тахана, берриг
чий Далла Iамал еш бу. Масех шо хьалха
агIор хIутту а цахиъларш цхьаьна. ХIорашца
стаг а ца хета. ХIора юьртахь рузбан
дийнахь царна чу а ца тарлуш дукха
имам а, масех эзар хьаьжо а ву Нохчийчохь,
сагIа доккхучохь, мовлад доьшучохь,
хула даима бусалба динах, диканиг,
ниг а дуьйцуш хьехамаш а бо. Цаьрга
лу боьрша нах. Шайн доIанашца уьш
ношна гечдар, дуьненан баланех,
барт бар доьхуш. Пайхамаре, эвлияшна
матдийнахь шаьш Деле дехар, шайна

Вай дерриге а ишт
наш, талораш дийриш,
рах йохк-эцар йийраш,
раш, уьш муьйлурш,
бу, уьш мичхьара
хилча, вайна юкъахь
мостагIаллаш а хIунда
налерчу Къематдийнах
кхерош, ямартлонашца,
и дихкинчу некъашца
лела вай? Уьш леладе
мара, эвлияша?
хьарам динарш
цош а ца хилча, я

Дала КъорIан
шашна диканиг
чушдинарш
там бийр
ши декхар
Дела цахилар а,
цIенна тешар;
бар: Дала
аьтто, таро а,
ШолгIа – массо

лам, адамашна

халахетар; адамашца хьагI-гамо
адамашна юкъахь маслаIат, машар, барт
тIера ваьлларг нисван гIортар; ада-
доьжча озабезам ца беш, бакъдерг,
дозал иманехь кхиор, гIийлачарна,
гIо дар: некъ тобина, хи тоди-
ситтар доьгIна, адамашна дика гIуллакх

шаьш кхочушдича, шайна ялсама-
ца бехарш, зуламхой, дог боьханаш, къи-
гIо цадийраш, шена мел дукха лама-
Хьаьжа цIа эхарх ялсамане бо-
мел дукха сагIа даларх, адамашна
дарх, Дала шена тIедехкина перзаш
догдохуьйла а яц цуьнан. И ший
деза бусалба стага.
ву, къинхетаме, комаьрша ву, стаг
цунна гечдан ницкъ болуш ву.
ваш, вайн къиношна гечдан ницкъ болуш
а ву Дела, нагахь санна вай ваьш
боккъалла а дохко а девлла, бок-
Амма Делан къинхетаме догдохучу
АллахI нийсо еш хилар. Шена Iамал
декхарш кхочушдеш долу адамаш а, Шена
тIедехкина декхарш кхочуш а ца деш, Ша гай-
а дендда даьхна адамаш а, Дала эхартахь цхьа-
ду бохург и АллахI нийсо еш вац бохург

юкъахь ламаз деш, парза марханел совнаха
Хьаьжа цIа а бахана, шайн устазашна вирд
хьолана сутара нах. Адамаш Iехийна а,
ямартлонашций шайна аьтто лохуш.
довалла деш, куралла еш, къен-миска стаг
Цара ойла йой те Пайхамар, эвлияш муха
Шаьш вирд доккхучу Ташу-Хьаьжин, Кунта-
дина цIенош, хIора дийнахь хуьйцуш керл-
бохуш хезний те царна? Я уьш бусалба ада-
царна гIарол деш, тIемалой хилла бохуш
Дала уггар къилахь леринчарех ма ю хьагI-гамо,

сутаралла, куралла, ямартло, царех ларвала ца веза Делах, К
матдийнах тешаш а, кхоьруш волу бусалба стаг?

Бусалба дино ца боху дуьненан даьхни, хьал-бахам ма ла
дика, хаза духар тIе ма духа, мерзаниг ма даа, дикачу, хазач
цIеначу хIусмашкахь ма ваха, мелхо а и дерриге а къобалдо
Амма и хьал-бахам хьайн хьацарца къа а хьоьгуш, хьанал
некъашца гулбе, цунах дозалла ма де, кура ма вийла, цун
Iехалой, Дела а, Эхарт а, Къематде а ма дицде, иза хьайна белл
Далла хастам бе, цунна тIера закат, сагIа ло, гIийлачарна, мис
чарна гIо де, боху бусалба дино.

Далла дика хаьа вай дуьйцург, вайн дагахь дерг, вай лело
дерш а. Хьалха цкъа вешан дегнаш а цIандина, бусалба дин
а нисделла, тIаккха беха беза Деле къинхетам.

Ша бахкийтина пайхамарш къобал ца беш, цаьргахула Ш
кхайкхина дин тIе ца лоцуш Iесалле девллачу халкъашна уь
хIаллакдеш таIзарш дина Дала. Иштта, цхьана нехан Iесал
бахьана долуш 1944-шарахь Дала дерриге а халкъана тIе ба
боссийна хилла те, олий, дагадогIу, ойла йича. Нагахь вай бус
ба динехь ца нислахь, юха а вайн халкъана тIе цхьа бала боссо
50 шо хьалха хилла АллахI хIинца а волуш хилар хIунда дин
те вай?*

Суна хетарехь, динадай пачхьалкхан гIуллакхашна, полити
кана юкъагIерта ца беза. Церан декхар – адамашна бусалба ди
хьехар, иза чIагIдар, лардар, адамийн дегнаш чуьра ваьснан
хьаьгIнаш, оьгIазлонаш дIаяхар, адамаш хьарамлонех, харцонех
зуламех лардар, адамашна юкъахь машар, барт бар, гIийлачу
мискачу, заьIап нахана, боберашна гIо даре кхайкхар, доцца аь
ча, адамаш бусалба динехь нисдарехьа къийсам латтор, къахь
гар ду. Амма тахана телевиденехула къамелаш дечарна юкъах
ишта динадай кIезиг го. Дала, бусалба дино шайна тIедехкин
декхарш дIа а тийсина, пачхьалкхан гIуллакхашна, политикан
юкъагIерта дукхахберш. Масала, февраль баттахь хиллачу
Iеламнехан, къанойн Гуламо парламентан депутатийн бара
2I стагал лакхара хила ца беза, парламенте керла харжамаш ба
ца оьшу, пачхьалкхан гIуллакхаш ваьштадало президентан
гIоьнна Iеламнахах а, Iилманчех а вовшахтоьхна Лакхара Ко
сультативни Совет кхолла еза, оцу Iалашонца республикан Ко

---

* Кхузахь чекхйолу зорба тоьхна йоьалгIа кийсак: «Даймохк», I5 июн
1994 шо, № 23/1995/.

[illegible] тIехь хийцамаш бан беза аьлла президентана парла[illegible]ентана тIе декхарш дохкуш сацам тIе эцна. /*«Ичкерия»*, *февраль 1994 г., № II /208/.*

II тайпа сацамаш тIеэцар Iеламнехан а, къанойн а декхар [illegible]уш а, бакъо йолуш а гIуллакх дац. Иза президентан а, парла[illegible]ентан а, министрийн кабинетан болх а, декхар а, бакъо а йолуш [illegible]уллакхаш ду. Нагахь санна, Iеламнехан а, къанойн а гуламан [illegible]ъалла а и тайпа декхарш а, бакъонаш а елахь, нагахь санна, [illegible] баккъал а шайн къоман бала болуш а белахь, чоьхьарчу [illegible]уддакхийн министрана – зуламаш совцор, низам латтор, фи[illegible]нсийн министрана – нахана пенсеш, алапаш дIакхачор, мога[illegible]ин Iалашъяран министрана – больницешкахь болх байтар, [illegible]къан дешаран министрана – школашка болх байтар тIедуьл[illegible]ш сацам тIе хIунда ца оьцу церан гуламо?

Iеламнехан а, къанойн а карахь хIумма а ма дац. Республикан [illegible]онституци а талхош, парламентан 4I депутатах шена новкъа [illegible]оцу 30 депутат дIаэккхийра президента. Ша динарг Конституц[illegible]ца пийса догIуш дац ца алийта, парламенте керла харжамаш [illegible]а бан, шена тIера бехк дIабаккха, Iеламнехан а, къанойн а и [illegible]ам тIеэцийтира цо. Шайна тIедиллинарг цара бIаьрзе, доггах [illegible]ечушдира. Уьш бехчалгех йина тайнагаш ма ю президентан, [illegible]равительствон а карахь, цара шайна ма-тов ловзош!

29

ХIара къамел долош юьххьехь ас элира, нохчийн къам кхе[illegible]амна тIаьхьадисаран бахьана цхьана а заманахь цуьнан я бу[illegible]олба динан а, я дуьненан Iилма а Iамо, я кхоччуш Iамо аьттобан, таронаш цахиларо кхоьллина, аьлла. Нохчийн халкъ мах[illegible]ах даьккхинчуьра цIадирзича, тIаьхьа догIучу ткъе итт шарахь [illegible]уьненан Iилма Iаморехь мелла а хьалхахьа яккхий гIулчаш [illegible]ира вай, ткъа хIокху тIаьххьарчу шерашкахь юханехьа гIулчаш [illegible]охуш ду. Дукхахйолу школаш болх беш яц, ткъа йисинчара [illegible]олх ца бо ца алийта цхьа бахьанаш леладо. Цхьа а тайпа шеко [illegible]ац, тахана школашкахь доьшуш хила дезаран, амма дешарх юкъах[illegible]ьхьа лела и итт эзарнаш бераш шайн дай, дедай санна, кхе[illegible]амна тIаьхьадисина кхуьург хиларан. ТIаккха уьш а, цхьана [illegible]итанечу, ямартчу наха, церан дай санна, цIерга, бердах чутуьйлур бу.

Оцу хьелашкахь, нохчийн къам цкъа а боданера серлонга [illegible]ца далахьара, кхетаме ма дагIахьара аьлла Iалашо йолуш санна,

хIинца вайна юкъахь лелаш йолу йоза-дешаран графика дIа
яькkхина, латиница графика тIедовлар тIедожош, 1992-чу шеран 8-
мартехь №105 йолуш сацам тIеэцна вайн парламенто. Берриг
меттан Iилманчаш а, кхолларалли белхалой а, хьехархой а, но
чийн мотт безаш а, нохчийн къоман кханенан ойла еш болу на
сацам боллуш дуьхьал бу графика хийцарна. Цунах лаьцн
шайна хетарг зорбанехь а аьлла цара, президенте а, парламенте
яздина. Амма президента а, парламенто ла ца дуьйгIира оцу нах

Латиница тIе довларехьа волчу шина-кхаа Iилманчаша дало
бахьанаш цхьа а тайпа бух боцуш а, кхин хилча ца маггал аьрт
а ду. 1938 шо кхаччалц СССР чохь дехачу дуккха а къаьмний
йоза-дешар латиницан графикаца дара. Оьрсийн, украинций
беларусийн, кхин масех къоман – кириллицан графикаца. Гуьр
жийн, эрмалойн а эзар шерашкара схьайогIуш шайн графика
Цхьана пачхьалкхехь дехачу къаьмнийн йоза-дешар кхаа гр
фикехь хиларо халонаш хIиттайора церан мотт, Iилма, культур
кхио а, вовшашна юкъарчу уьйрашна а. Цундела, коьрта до
чунна и халонаш дIаяха Iалашо йолуш, дерриг а къаьмнийн йоз
дешар кириллица тIедаькkхира Iедало. Оцу Iалашонца цхьаь
генна йоьдуш политически, идеологически Iалашо а яра цу
нан: и къаьмнаш русифицировать дан.

Латиница тIе довларехьа волчу оцу шина-кхаа Iилманчо бо
хура, кириллица тIехь кхоьллина нохчийн алфавит деша а, я
дан а хала ю, цунна якkхий полиграфически харжаш еза, лат
ница тIе девлча вайн къомана английски, немецки, французски
туркойн меттанаш Iамо атта хир ду, азербайджанаш, молдов
наш а бу латиница тIе бовлуш.

Бакъду иза, советски-коммунистически Iедало шен генна йоьл
хучу политически, идеологически Iалашонашца СССР чохь д
хаш долу дерриге а къаьмнаш, цхьа гуьржий, эрмалой а боцурш
оьрсаша лелочу кириллица графика тIе бахар. Ткъа къаьмнаш
на цунах зулам а ца делира. Ткъа и шен политически, идеоло
гически а Iалашонаш кхочушъеш советски-коммунистическ
Iедале пайда эцалур бара йозанан муьлххачу а графикаца. Ал
фавит, йоза – иза адамийн кхетаман, хьекъалан ойланаш
дIаязъяран гIирс бен бац. Алфавитан ницкъ бац стеган кхетам
ойла, динах тешар хийца, къоман культура, гIиллакхаш хи
цийта. Нагахь санна, латиница тIе девлча, хIара тахана халкъ
на тIе хIиттина халонаш дIаевр йолуш хилча, галдевлл

гІуллакхаш нислург хилча, вай-м сихха хуьйцур яра йозанан графика. Амма оцу гІуллакхо йолчу тІе а алсамйохур ю и халонаш.

Оцу шина-кхаа Іилманчо латиница тІехь кхоьллина вайга хьагойту алфавит цхьана а лартІехь дац, иза хІинца вайна юкъахь делош долчул Іаламат чолхе а, деша а, яздан хала а ду. Оцу алфавитаца арахоьцу «Маршонан аз» газета цхьаммо а ца доьшу. Нагахь санна кхечу мехкийн меттанаш Іаморхьама вай латиница тІе довлуш делахь, уьш Іамо луурш а, уьш оьшург а вайн цхьа процент белахь, кхин хир бац. И меттанаш хаар оьшу Іилманчашна а, гочдархошна а, бизнесменашна а, цхьацца корматаллин говзанчашна а. Бакъду, хІинца зударий а цхьаьна вай дерриг а кхечу пачхьалкхашкахула совдегаралла лело доьлла, церан дуьхьа вай графика хийца гІертахь, и ша ду.

Молдаванаш, Советски Союзах схьатохале, масех бІешеран дохалла шайн йоза-дешаран графика латиница йолуш хилла. Церан масех бІешеран истори а оцу йозанца язйина. Молдаванаш, румынаш а цхьана цІийх, цхьана динехь, юкъара цхьа мотт, культура а йолуш ши къам ду. Шайн аьтто хилахь, шина а къоман юкъара цхьа пачхьалкх кхолла ойла йолуш а бу.

Иштта цхьана цІийх, цхьа мотт, культура, гІиллакхаш долуш бу туркой а, азербайджанаш а. Тахана Турци массо а агІор кхиъначу пачхьалкхех цхьаъ ю. Туркошца политически, экономически, культуран зІенаш таса а, чІагІъян а Іалашо йолуш, цаьргара шайна аьтто лаха латиница тІе бовла гІерта азербайджанаш а. Хетарехь, хенан йохалла изза дан тарло шайн пачхьалкхаш йолчу казахаша, гІиргІазоша, узбекаша, туркменаша. Иза дан церан аьттонаш, таронаш а ю, иза дича царна пайде а хир ду.

Латиница графика лелочу керста къаьмнашца цхьа а тайпа юкъара хІума дац нохчийн къоман. Ткъа туркошца вайн юкъара дерг деккъа цхьа бусалба дин ду. Архивашкара нохчийн къоман историх дерриге а документаш, нохчийн къомах лаьцна шадерриге а оьрсийн маттахь, кириллицан графикаца яздина пачхьан а, советски а заманахь. Нохчийн маттахь язбина берриге а талламан, кхолларалли белхаш а, официале документаш а оцу графикаца ду. Нагахь, вай кхин ойла а ца еш, латиницан графика тІе довлахь, вайн къоман тІаьхье и белхаш беша а ца хууш бІаьрзе хир ма ю. ХІета, лаахь а, ца лаахь а, тІейогІучу заманахь а оьрсийн графикаца йоза-дешар Іамо дезар ду вайн къоман.

Къилбаседа-Кавказерчу къаьмнашна юкъара дІа а къаьстина латиница тІе девлча, церан махкахь кириллица графикаца яздина йозанаш деша хаа ца деза вайна? Цаьрга муьлхачу маттахь къамел дийр ду вай?

Английски, французски, немецки,испански,туркойн меттанаш хууш хир буй оцу къаьмнех болу нах? Мел ца лаахь а оьрсийн мотт Іамо дезар ду, хІунда аьлча Союзехь даьхначу къаьмнаша шайн юкъаметтигаш лело и мотт Іамийна, иза лелаш а бу. Оьрсийн мотт Іамо безаш хилча, иза язбина алфавит Іамо а дезар ду.

Іаьрбийн йоза-дешар Іамор, Іаьрбийн мотт Іамор, хаар а дика ду. ХІунда аьлча, оцу маттахь доссийна КъорІан а, оцу маттахь яздина бусалба динан Іилманаш а. Нагахь латиница тІе довлахь, вай кхоъ йоза-дешар Іамо деза: Іаьрбийн, латиницан, кириллицан. Ткъа хІинца йолу графика вайна юкъахь 55 шарахь лелхь а, йоза-дешар ца хууш дукха нах бу вайн. Юккъера школа чекхъяьккхинчарех лаххара а 90% я нохчийн, я оьрсийн меттанашкахь нийса яздан а, деша а ца хууш бу. Оцу хьелашкахь долу вай, хІинца латиница тІе девлча хІун хир ду вайх? Вайн къоман кхетам, мотт, культура кхиар лаххара а 50-100 шарна тІаьхьадуьсур ду, цул дехьа даьлча хиндерг а шеконехь дуьсу. Цул, хІинца лелаш долчу алфавитера масех шалха элпаш а хийцина, Іадда хІунда ца дуьту? Вайна оьшург иза а, Іаьрбийн йозанан а ши графика ю, стенна оьшу вайна совнаха бала?

Юха а хаттар хІутту: стенна йоху вай кхечу къаьмнашна юккъехь массо гІуллакха тІехь хьалхеш? Царел хьекъал, кхетам лакхабаьлла ду вай?

Лакхахь ма-аллара, графика хийцарна дуьхьал, латиница тІе девлча цунах пайда хир бацарна дуккха а хьекъале бахьанаш далош зорбанехь аьлла вайн гІарабевллачу Іилманчаша, яздархоша, хьехархоша, искусствон белхахоша, нохчийн къоман меттан, культуран кхолламан бала болчу бІеннаш наха. Цунах лаьцна ас а леррина яздира сайна хетарг /*«Сихалла – бохаман накъост», «Даймохк», 26 февраль, 1992 шо* /, доцца аьлча, сайн кхечу статьяшна тІехь а. Оцу хьокъехь оха, 17 Іилманчо а, ялх яздархочо а кехат яздира парламенте / *«Пагубные эксперименты», «ГЧР», 17 февраль 1993 шо, № 14*/. Амма тхан орца ца хезаш дисира вайн парламентана.

Паччахьан Россис ламанхошна дуьхьал латтийна харцонан тIом а, колониальни къиза Iазап а, ямарт политика а Iорайохуш 132 шо хьалха оьрсийн демократа Н.А. Добролюбовс шен цхьаш статья тIехь далийна доккха маьIна долуш дешнаш ду нохчех лаьцна: «Россихь цхьаболчара ламанхой чIогIа хестабо, церан майралла, хьуьнарш, оьздангалла, къинхетамалла, хьаша тIеэцаран гIиллакхаш а дуьйцуш. Кхечара боху, уьш муьлхха а цивилизованни азиаташ санна акха, ямарт, стешха, ахчанна сутара адамаш ду. **И ши тайпа хабарш дуьйцучарна ши тайпа ламанхой гина: хьалхарчарна – бакъболу цIена ламанхой, шолгIачарна – вайна юкъабогIуш, вайца юкъаметтигаш лелош галбийлла кIеззигниш.** Хууш ду, массо а заманахь, массанхьа а керла цивилизаци тIеоьцучу юххьехь муьлххачу а халкъо оцу цивилизацин коьртаниг, диканиг, кIоргге тIаьхьало ерг тIеэцарал хьалха вониг, сонтаниг, зуламениг, тIехуларниг схьаоьцуш хилар. Дагадаийтал, Петр Великин заманахь дуьйна схьа оьрсаша европейски культура муха тIеэцна! Адамашна вониг, сонтаниг, зуламениг схьаэца лаар а дац иза. Цивилизацин тIехула гуш дерг вониг, боьханиг, сонтаниг цхьана масех сохьтехь атта схьаэцало, кха а ца хьоьгуш. Ткъа цуьнан коьртаниг, кIорге ерг, оьзданиг, дахарехь тIаьхьало хир йолу пайденига схьаэца стагана хьекъал, пхетам, собар, дуккха къахьегар а, хан а оьшу. ТIе, цивилизаци юкъайохьучарна а ца лаьа бухарчу халкъо цуьнан дика агIонаш схьаоьцийла. Цундела цеддовлийла яц, шайн лаьмнашна, хьаннашна герга цивилизаци гIоьртича, цунах хьакхабелла нохчий, доагинаш а шайн оьздангаллех бохуш хиларх. Уьш вешан олаллина кIелберзочу, цигахь вайн урхалла чIагIдечу хенахь, тIеман заманахь вайна оьшура оцу халкъийн чоьхьара барт бохор, шайн дуймахке безам, лерам бохор, царна юккъе цабезам, цатешам кхоллар, уьш оьздангаллех бохор. Юьхьанца царна вай гайтира пхиначах дуьненан хьал, хIуьу а эцалуш хилар. ТIаккха, и ахча хьанал къа а ца хьоьгуш, вайна пайденна, ткъа шайн халкъана пайдамна гIуллакх дича иза атта даккхалуш хилар. Цундела, кIетахь вай сутараллина, ямартлонна, къизаллина, тIеман шпионажана тIетоьттура нохчо...» */Н. Добролюбов. Собрание сочинений. Москва – Ленинград, 1962, том 5, стр. 447-450/.*

БIешеран дохалла лаьттинчу тIеман заманахь Россин Iедалхоша кIез-кIезиг даржош вайн къомана юкъа даржийна ун

ду хIинца а вайх дIакъастаза. Мелхо а, тIеттIа тIе даржор бен, иза дIакъасто меттиг а, аьтто а ца балийтина тIаьхьа тIедеанчу советски-коммунистически Iедало а.

Амма цхьаболу бехкаш вайн вешан а бу. КIез-кIезиг дицдеш, вешан къоман дуккха а дика, оьзда гIиллакхаш дицдеш, дIатийсина вай. Церан метта тIеэцна оьрсийн, европейски, ткъа махках даьхначу шерашкахь ваьш юкъахь Iийначу казахийн, гIиргIазойн, узбекийн, кхечеран а, вешан къомаца ца догIу, дукха а гIиллакхаш. Диканаш, оьзданаш ца эцна, ткъа тIехула гуш дерш, – къа а ца хьоьгуш схьаэца аттанаш.

Ненан мотт цIена хууш а, буьйцуш а нохчий дукха бац. Дерриге а нохчийн къомана тахана республикехь арадолуш деккъа цхьа «Даймохк« газет ду, иза а кIиранах цкъа бен ара ца долу. Ткъа оьрсийн маттахь арадолуш иттех газет ду. Цо гойту, вай вешан ненан меттан мел пусар до. Базаршкахь а, туьканашкахь а дукха адамаш хуьлу шаьш духкучу я оьцучу товаран мах ненан маттахь ала ца хууш. Къена а, къона а нохчий. Республикан куьйгалхошна нохчийн маттахь къамел дан ца хаьа. Цара къамел оьрсийн маттахь я юкъ-юкъа нохчийн маттахь дешнаш а далош до. Царна гена ца бевлла Iеламнах а. Шайн къоман, шайн ненан мотт бийца, деша а, яздан а ца хууш болу нах шайн коьрте хIиттош къам хир дац дуьненахь. Вешан ненан мотт боцург кхечу къаьмнийн меттанаш Iамо гIерта вай. **Дала массо а къомана шена-шена мотт белла. Оцу Дала нохчийн къомана беллачу вешан ненан меттан пусар хIунда ца до вай? Иза ларбан, кхио, хьоле бан хIунда ца гIоьрта вай? Ненан мотт дIабаьлча, къам дIа ма долу. Цуьнан ойла хIунда ца йо вай?**

Нохчаша йицйина къоман хьалхалера говзаллаш. Масала, исбаьхьа йозанца яздина чарташ, истангаш, вертанаш кечдар, халкъан дарбанаш. Цхьа наггахь стагана а бен ца хаьа нохчийн маттахь диттийн, бецийн, акхаройн, олхазарийн, сагалматийн цIераш. Шайн къоман мотт, истори, культура, шира говзаллаш а йоI-бIаьрг санна ларйо луларчу дегIастанхоша, къаьсттина а суьйлаша.

Сих ца луш, хьекъале ойла а еш, вовшех дага а довлуш, генна хьалха а хьовсуш, къинхьегамца ондда бух а буьллуш вешан къоман тIехиндерг кхолла ца хаьа я ца лаьа вайна. Генна тIаьхьалонга ца боьду атта некъ а къастабой хьалха дIагIерта. ТIаккха, цо цхьана берда йисте далийча, юха а ваьш схьадуьйладеллачу хьалхалеррачу юьхьиг тIе духадоьрзу...

Цхьана, я масех къомо кхоьллина дац дуьненара хьекъалш, йолманаш, культура, говзаллаш. Уьш дуьненарчу дерриге а халкъаша эзарнаш шерашкахь йинчу ойланийн, къинхьегаман, зерийш стом бу. Массо къоман а ду дика, оьзда гІиллакхаш, амма кхоьхташ доцуш къам а дац. ХІетте а хІора къам кхечарех къастош цуьнан цхьацца васташ, ламасташ, хуьлу: мотт, культура, аматаш, сибаташ, гІиллакхаш, цІераш, духарш, кхин, кхин а. И къастамаш берриг а дІатийсича муьлхха а къам шен юьхь йоцуш дуьсур дара. Кхечу къоман диканиг, оьзданиг, хьекъалниг, пайденига схьаэцарх хІумма а эхь дац. Дуьненарчу дерриге а кхиьмнийн меттанаш нохчашна хууш хилча, церан дерриге а дика, оьзда гІиллакхаш схьа а эцна вай лелош хилча дика хир дара. **Амма шен къоман диканиг, оьзданиг, пайденига, сийлахьниг когашца хьеша а хьоьшуш, иза сийсаздеш, кхечу къаьмнийн гІиллакхаш – къаьсттина оьзда доцурш, зуламенаш – дІоьцур дац кхетамечу, оьздачу, мелла а шен къоман бала йолчу, кхечу къаьмнашца яхь йолчу стага.**

Оьрсийн а, европейски а «культура» нохчаша «тІеэцар» дІадоладелира махках даькхина вайн халкъ духа Даймахка дІадирзинчул тІаьхьа. Юккъера школа чекхъяькхина кегийрхой республикерчу а, цунна арахьарачу а гІаланашкахь деша йоьлча.*

Оцу культурах нохчаша уггар хьалха «схьаоьцург», Добролюбовс ма-аллара, цунна тІехула Іуьллу чопа, хьекъале болх а ца бойтуш, дегІе къа а ца хьоьгуьйтуш «схьаэца» аттаниг дара: оьрсийн мотт бийцар, оьрсийн зударий балор, европейски духар хадор, европейски цІераш тахкар, вахош долу маларш мийлар, и. дІ. кх. а. Къаьсттина шуьйра даьржина нохчашлахь берашна европейски къаьмнийн цІераш тахкар: тхан юьртахь кхо эзар сов вахархо ву. Юьртсоветера книгаш ас теллича, и тайпа 255 ю карийра суна. Ткъа луларчу суьйлашлахь цхьа наггахь хеза и тайпа цІераш. Вай лелочо хІун дагадоуьйту? Европейцаш Африке баьхкича цаьргахула хезна меттигерчу туземцаша Ганнибал, Наполеон, Бонапарт, Цезарь, кхин, кхин а цІераш техкинера тайна. Іоврат йолу меттиг кІадинан кийсакца я хьоькхаргаца дІахьулйой хуьлура церан, ткъа йисина ерриг а меженаш – ерзи-

* Кхузахь чекхйолу зорба тоьхна пхоьалгІа кийсак: «Даймохк» 23 сент. 1994 шо, № 24 /20996/.

на. Ткъа коьрта тиллина европейцийн фуражка, кивер я шляпа логах хьарчийна галстук, пхьаьрсах дихкина сахьт хуьлура.

Цкъацкъа вай оцу туземцех тарло суна.

Нохчийн мотт бийцича, маж-мекх дитича, нохчийн духар ло лийча, шайн «культура» лахло, и эхь ду моьттурш а бара. Шайн доьзалехь ненан мотт ца бийцича, оьрсийн мотт бийцича, Далл Іамал ца йича, атеистически къамелаш дича, шайн «культура» лакхайолу моьттурш а бара. Салам ца лурш а, шайга делча, схьа цаоьцурш а бара. Стаг веллачохь, тезета тІебахча, доІийна куьй гаш хьалалаца цабаьхьарш а бара. Шайн къамелехь «Дала мукъа лахь», «Дела реза хуьлда», «Дала аьтто бойла» аьлла, Делан цІ яккха цабаьхьарш а бара.

Уьш леладе я ма леладе бохуш, вайна ницкъ беш цхьа вацара. Со юккъерчу школан директор, яздархо, 1959-чу шарахь дуьйна СССР, КПСС дІайовллалц КПСС-н член а, КПСС-н райкома член а, райсоветан депутат а вара. Со юьртахь цІахь волуш ма даима ламаз дора, сайн ницкъ кхочу марханаш а кхобура, сагІа доккхура, айса цхьа гІуллакх даґалальча мовлад а доьшуьйту ра. Тезетахь баккхий нах ламазана дІасабевлча, кадам ба тІебаьхкинчу кегийрхошна моллин меттана доІа деш хоий а Іар Сан дерриг а берийн нохчийн, бусалба а цІераш ю. 1960-ч шарахь дуьйна-ас даима коьртахь нохчийн холхазан куй-лели на. Иза коьртахь болуш партийн пленумашка, конференцешка депутатийн сессешка, съездашка а вахана. И куй лелийна Москвахь со доьшуш волуш а, кхечу пачхьалкхашкахь а. Со уьш ма леладе бохуш цхьа а вацара, алърх со вуха а вер вацар Со партира, балхара дІа а ца ваьккхира.

Оцу лакхахь ас бийцинчу «культурни» нахах цхьаберш СССР КПСС дІаяьлча имане баьхкина. ХІинца цара коьртахь куй а пес лелайо, маж-мекх а дитина, церан каралальцна суьлхьанаш хуьлу, шайн къамелехь сих-сиха Делан цІе а йоккху. Цхьаццан га хотту ас: «Пхи-ялх шо хьалха-м кхин ма дара шу, хІинц цІеххьана ма чІогІа нохчий, бусалбанаш а хилла шух?!» – олий «ХІетахь кхин зама ма яра...» – олу цара. Дависа шен дела цхьана заманахь, цхьана Іедална кІел долуш бусалба дин, нох чийн мотт, гІиллакхаш а дІатуьйсуш, кхин зама, кхин Іедал тІедеъча, бусалбанаш а, нохчий а хуьлуш муха хуьлу? Ишта хий цалучу нахах муха тешар ву? Кхуза а баьхкина, масала, китайш шайн Іедал хІоттадахь, церан мотт, духарш, гІиллакхаш, амалш а цІераш, дин а схьаоьцур ду те вай?

Нагахь санна кхечу динехь долу адамаш я халкъаш хьоьга шайн бусалба дин дитийта, хийцийта, шайн дине верзо, хьайн хIусамера, махкара аравакхха гIерташ хьуна ницкъ беш делахь, цара хьайна дуьхьалдаьккхина герз царна дуьхьал а даккхий, шайн дин, хIусамаш, даймохк ларбеш дуьхьало яр декхар ду шайн. Амма кхечу динехь долу адамаш хьан дин лоьруш, хьуна ницкъ а ца беш, хьо сийсаз ца веш, хьоьца машаре дехаш делахь, цаьрца мостагIалла ма леладе, царна ницкъ а ма бе, церан долалуш тIе куьг а ма кхийдаде, церан дин, гIиллакхаш а лоруш; цаьрца машаре ваха, боху бусалба дино.

Нохчийчохь дехаш керста а, жуьгатийн а динехь масийтта къомах адамаш ду. Зорбанехь а, телевиденехула а, наха шаьшшахь а дуьйцу, цхьаболчу нохчаша и кхечу динехь, кхечу къоманах долу адамаш кхерош, нуьцкъах, бойуш шайн хIусамашкара ца а бохуш, уьш дола йоху, бохуш. Цундела шайн хIусамаш тарахчу мехах дIаюхкуш я дIа а туьйсуш уьш вайн махкара дIаоьху, бохуш. Цкъа-делахь, лакхахь ма-аллара, бусалба дино шиттош дац бусалбанна а, керистанна а тIехь и къизаллаш, харцонаш, ямартлонаш лелор. ШолгIа-делахь, вайн республикан Конституцис цхьатерра бакъонаш елла вайн махкахь дехачу массо а къомах, муьлххачу динехь а долчу адамашна, и бакъонаш ларъяр тIе а лаьцна, царна ницкъ бар, уьш сийсаздар а дихкина. Бусалба дино а, Республикан Конституцис а шайна тIедехкина декхарш кхочушдеш боцчу, уьш тергал ца дечу нохчаша сий дойу вайн къоман, церан къизалла, сутаралла, иман дацар, Iедало а, халкъо а уьш таIзарза битар мацца а цкъа зуламе, бохаме дер ду дерриг а нохчийн къомана.

1944-чу шарахь махках даьккхина вайн халкъ Даймахка цIодоьрзуш цигара схьабовла аьтту ца хилла я Дала цигахь рицкъанаш нисдина, дуккха а нохчий бисина Казахстанехь а, Юкъерчу Азехь а. Вайн махкахь белхазалла хилар бахьана долуш ницкъа лаха баханчохь бисина хьалха хиллачу СССР-н массо а меттIехь шайн доьзалшца бехаш 300 эзар алсам нохчий а бу. Цигарчу къаьмнашна юкъахь лерам болуш, цаьрца бертахь, дика дIатарбелла хан йоккхура цара хIара тIаьххьара шераш тIекхаччалц. ХIинца бухженца хийцаелла церан юкъаметтигаш. Цадахначу шарахь вайн телевиденехула къамел дира 40–50 шо кхиарчу цхьана нохчочо. Ша Астрахански областехь вехаш

волу ткъех шо гергга хан ю, бохура цо. Цигахь гIишлошъярш мастерна тIера хьалаволавелла ша хIинца цхьана трестан гене ральни директоран дарже а кхаьчча, областан Советан депутат ву. Шаьш оцу областехь вехачу масех эзар нохчочун хIар тIаьххьара шераш тIекхаччалц доккха сий дара, шайга лерам бара. Амма цхьаболчу нохчаша Нохчийчохь а, цига дIабогIуш лелочу зуламаша, оьзда доццчу гIуллакхаша, оцу областерчу бо хархойн шайх тешам байина, шайга цабезам кхоьллина, шаьш цигара дIадаха хьийзош меттигаш а хуьлу, бохура цо. Иштта къамелаш зорбанехь а, кхечу областашкара цIа богIучу нохчаш кара а хеза. И тайпа галморзахаллаш йолчу областашка маслаIатана вайн республикан куьйгалхой, юкъараллин векалш а бахана меттиг а ю.

Цхьана стага шен доьзалан, юьртан, ткъа цхьа кIеззигчу нахк мехкан, къоман сий айдо, сий а дойу. Кхузахь, вайн махкахь, цхьана нохчочо кхечу къомах стагана зулам дича, иза сийсазви ча, оцу стеган къомана иза дIахезий, массанхьахула кога до лий даьржа. Я кхечу къома юкъахь нохчочо зулам дича, ада малла доцург, оьзда доцург далийтIича, берриг а нохчий иза санш бу моьттуш, вайн къоме цабезам, цатешам а кхоллало цераш тIаккха иза вайн дерриг а къомана зуламехьа доьрзу. Вайн къам ца дезачара, къаьмнашна юкъахь барт, машар, гергарло а хилл цалуучу шовинисташа, националисташа, экстремисташ кIеззигниг дестош, шайггара тIекхуллуш, марсадохуш пачхьал кхан тIегIанехь эладитанаш даржадо. Цунна тоьшалла ду Моск вахь, Петербургехь, Россин кхечу областашкахь а нохчашна ду хьал дIахьош йолу кампанеш, масех шо хьалха Казахстанер нохчий нуьцкъашха арабахар а.

Бакъдерг бакъ хилаза ца долу. Вайн къомах безам а, тешам а баккха ваьшкара бахьанаш дуьйлуьйту вай. «Усть-Камено горск гIаларчу хьешацIийнехь нохчаша виъ казах вийна, до къий сийсаздеш, церан кортош а даьхна, вовшийн догIмех хуьй цуш, юхатIедоьххинера. И бахьанехь лелхийна цигахь болу вай нах»– яздо журналиста М. Кузаевс. */«Даймохк», 7 июнь 1994 шо, № 22/10994/*. Цул тIаьхьа шайна юкъахь нохчий цабитарх бехк буьллийла дуй ткъа цигарчу казахашна? Ша тIевоьссинчу хIусамна а, шена тIевоьссинчу хьешана а нохчо тешаме хуьлуш ца хилча эхь долуш, оьзда гIиллакх ма дара нохчийн къоман эзарнаш шерашкара схьадогIуш! Вай вешан махкахь лело оьзда доцу, адамалле доцу гIуллакхаш а тоьар ду кхечу къаьмнашн

вай ца деза а, вайх ца теша а. ТIехула тIе, вайн республикан куьйгалхоша а, шаьш политикаш ду бохучу наха а, тIаьхьалонан ойла ца еш, дуьйцучу сонтачу хабараша а херо юллу вайн къоман кхечу къаьмнашца йолчу уьйрашна юккъе. Шина пачхьалкха юккъехь мостагIалла делахь а, тIом белахь а, шиний агIонан пачхахьаша, куьйгалхоша вовшашна гIиллакхехь критика йо, амма пачхьалкхийн куьйгалхой сийсазбеш церан сакхташ, айнаш дуьйцуш къамел ца до. Иза дуьненан халкъаша, пачхьалкхаша, церан куьйгалхоша, политикаша, дипломаташа тIеэцна хаттарша, гIиллакх ду. Ткъа вайн президента а, кхечу куьйгалхоша а телевиденехула Россин президентана «хьакха», «чангIалкх», цкъа доьхнарг а олу. Москвахь вай ца дезачара вайх лаьцна олдитане дешнаш аьлча, вешан шина автоматан чаппагIаш метта хьхьеш, Росси а, Европа а сийначу цIарах ягор ю, ООН а дIасалоллур ю бохуш кхерамаш туьйсу, дуьнене а, «бIов» бохуш, хабарш дуьйцу, кхечу къаьмнийн а, пачхьалкхийн а чоьхьарчу гIуллакхашна юкъагIерта.

Вайн дайша а ларйина шайн маршо, вай а ларйийр ю, нагахь санна Россин эскарш Нохчийчу гIортахь, цхьа салти дийна ца хьуьтуш, вай берриг а бойур бу уьш, вайна гIо дийр ду ерриг а бусалба пачхьалкхаша бохуш, гIазотана кегийрхой ир-кара йиттош, карзах бохуш лела цхьа зуламе нах а. Ткъа президента а аьлла, нагахь санна Россин эскарш Нохчийчу гIортахь, уьш кхузара дIалаьхкина ца Iаш, вай тIом церан махкахь бийр бу. Сонта къамелаш ду уьш.

Дуьненахь цхьа миллион бен бац нохчий, ткъа царех 1989-чу шеран хьесапашца Нохчийчохь вехаш верг 734500 ву. Оцу цхьа миллион нохчийн – къеначийн, зударийн, берийн а кара ракеташ ерзала вай дуьхьал девлча а, иттаннаш, бIеннаш миллионаш адамаш долчу яккхийчу, нуьцкъалчу пачхьалкхел а, къаьмнел а тоьлар ма бац нохчий. Ткъа Россис Нохчийчу агресси яхь, тIом болабахь, нохчашна гIоьнна орцах девр дац дуьненара цхьа а я бусалба а, кериста а халкъаш, цхьа а пачхьалкх а. Нохчийн къомана тIе дукха бохамаш баьхкина хIокху тIаьхьарчу кхаа бIе шарахь, иттаннаш шерашкахь Россина дуьхьал тIом а бина цо, амма дуьненара бусалба а, кериста а цхьана а пачхьалкхера а, халкъера гIо ца хилла нохчашна я хIинца а, тIаьхьа а хир дац. Ткъа Россис Нохчийчу агресси йича, нохчашна гIоьнна герз керахь хьала а гIевттина, шаьш хIаллакдайта сонта дац вайна лулара халкъаш. Вайгахьа гIо доккхуш дош ала а даьхьар дац.

Нохчашна цахаарх шайн истори, царна дика хаьа шайн истори
чески дІадаханарг, Россина дуьхьал тІемаш бича шайн дайшн
мел пайда хилла а.

XVIII-XIX бІешерашкахь шайн Даймохк, маршо ларъеш ду
ненахь нуьцкъалчу Россин пачхьалкхана дуьхьал герз керах
турпала дуьхьало йина нохчийн халкъо. Дуьхьало йина ца Іан
ерриг Европа а цецйоккхуш, шайн коьртехь тІеман говзаллиц
гІарабевлла полководцаш болуш, оцу заманан тоьллачу герзашц
кечдинчу, шайл мосуьйттазза алсамчу оьрсийн эскаршна тІех
толамаш бохуш меттигаш хилла. Оцу тІамех а, толамех а лаьцн
шайн къамелашкахь цхьаболчу историкаший, керлабевллачу по
литикаший, лакхахь бийцинчу питанечу эладитанчаший олу,
хІетахь иттаннаш шерашкахь нуьцкъалчу Россин эскаршна ду
хьало ян а, толамаш баха а нохчашна ницкъ белларг церан май
ралла яра.

Нохчийн къомехь майралла а, тІеман говзалла а, доьналла
ца хиллехь, цуьнга иттаннаш шерашкахь шен маршонехьа къий
салург цахилар а, толамаш бахалург цахилар а, шеко йоцуш цІен
бакъ ду.

**КІилло стагерчу герзан а, хьекъалан а, Іилманан а пайд
бац, нагахь санна цаьрца цхьаьна цуьнгахь майралла, доь
налла а, оьздангалла а яцахь. Амма уллохь хьекъал, оьздан
галла, собар, къинхетам а боцу майралла – иза сонталла ю.
Иштта и сонта майралла бохаме, бале, зуламе йолу оцу стага
на шена а, адамашна а. ХІунда аьлча, и тайпа майралла сон
тачу, къизачу, ямартчу, стешхачу зуламхошкахь, акхарош
кахь а хуьлу.**

Оцу заманахь вайн къомана иттаннаш шерашкахь шен Дай
мохк, маршо ларъян, толамаш баха майраллица цхьаьна цунн
ницкъ луш кхин а масех хьоста дара. – бусалба дин. Иза дара
къомана майралла, доьналла, оьздангалла, собар, къинхетам а лург
цуьнан барт бийриг, дика мел дерг цуьнца лардийриг. ХІетахьлер
вайн дай Делах тешара, Делах кхоьрура, цара Далла еш йолу
Іамал цІенчу даггара яра, цундела Дала церан доІанашна жо
лора, Ша къобал бинчу новкъахь царна гІо дора, царал мосуьйт
тазза алсамчу, нуьцкъалчу мостагІчунна дуьхьало ян а, цунн
тІехь толамаш баха а, шайн Даймохк, маршо, дин, къоман сий
лардан ницкъ а лора. ХІетахь вайн дайшна гІо а дора мехка
хьелаша – лаьмнаша, хьаннаша, чІажаша. Дуьхь-дуьхьал тІом
бечу шиний агІорчийн герзаш дукха башхаллаш йоцуш цхьате

ра дара. Шаьш тІеман академешкахь дешна бацахь а, тІеман говзаллица оьрсийн гІарабевллачу инарлел хІумма а оьшуш доцара нохчийн тІеман баьччанаш, ткъа цхьаберш тІеман говзаллица оьрсийн инарлел дуккха а лакхахь бара. ХІетахь нохчийн къам шен махкахь а, арахьа а кхечу къаьмнашца эделла доцара, Россин, Европан а цивилизацин Іаткъамна кІелдахаза цІена, оьзда, бертахь, иманехь дара. Къомана ямарт, стешха, дуьненан хьолах бохкалуш нах наггахь бен ца нислора.

ХІетахь нохчийн къоман маршонехьа боламашна коьртехь хилла баьччанаш Делах тешаш, Делах кхоьруш цІена бусалба нах бара. Іедалан коьрте гІерташ, даржаш къуьйсуш, хастам лоьхуш, дуьненан хьал-бахаман дуьхьа ца летта уьш. Нохчийн къам гукхамашка, тайпанашка доькъуш гІорасиз деш, къоман бохамашна, баланашна юккъехула, декъийн баьрзнашна тІехула, цІийн Іовразшна чухула, наной, йижарий, байш делхош оцу сутарчу, зудамечу Іалашонашка ца гІиртина уьш. И баьччанаш, царна гІаьхьара бІаьхой а шайн Даймохк, бусалба дин, къоман маршо даръеш летта, белла. ТІеман арахь шайн Іожалла хир юйла, эшам хилла дийна мостагІчун йийсаре лецахь шайн Іожалла тангІалкхаш тІехь я набахтехь, я Даймахкана генахь Сибрен киторгашкахь хир юйла а хууш. Иштта Іожалла тІеэцна эзарнаш нохчийн кІенташа, мехкарша, наноша. Къеначара а, къоначара а, бераша а, эвлаяша а, динадайша а.

И зама дІаяьллачул тІаьхьа бІе шо сов хан яьлла. Адамаш а, Іолам а хийцаделла. Нохчийн къам кхечу къаьмнашца эделла. Шайн Даймахкал арахьа кхечу къаьмнашна юкъахь бехаш бу кхо бІе эзар сов нохчий. Оццул Нохчийчохь кхечу къомах, кхечу динехь адамаш а ду. Дукхахболу нохчий европейски цивилизацин Іаткъамна кІел бахана, дайн гІиллакхех а, бусалба динах а боьхна, адамаш сутардевлла, шайн къоман, Даймехкан бала болуш нах кІезиг бу. Нохчийн къоман барт бац, хІораммо а шена ышту лоьху. Нагахь санна, Россис Нохчийчу агресси яхь, бІе шо хьалха санна, къам цхьа барт болуш, цунна дуьхьал гІоттур дац. И барт а хилла гІеттича а, цуьнан ницкъ хир бац кхузаманан тоьлла герз а, тІеман техника а йолчу масех миллион российски эскаршна дуьхьало ян. Хьалха заманахь нохчашна чІагІо хилла дьттинчу лаьмнаша, хьаннаша, чІажаша а ларбийр бац. Шайн сатий хІаллак ца байта, масийтта километр генара схьа якхий а, хІаваэра охьа бомбанаш тІе етташ ярташ, гІаланаш отур ю, халкъ хІаллакдийр ду.

Оцу цхьаболчу нехан сонтачу хабарший, эладитанаший бохам бийр бу вайн халкъана. Дицдан ца деза, Германица тІом дІабоьдуш, фронтехь хІора салти оьшучу хенахь, Нохчийчу 150 эзар салти а валийна, шина сохьтехь шайн ярташкара ара а даьккхина, ялх дийнахь вагонаш тІе а доьттина, нохчийн халкъ махках даккхар. Махках даьккхина халкъ нийсса ах мацалла, цамгарех хІаллакьхилар. Даймахке сатуьйсуш цигахь вай текхна кхойтта шо хан. Иза дицделларг, иэсах ваьлла ву. Цундела, вай Россица девнах, тІамах лардала деза, вай машар лаха беза цуьнца а, лулахошца а, массо пачхьалкхашца а, массо къаьмнашца а.

Оццу М. Кузаевс яздина: «Россин эскарш чудогІу аьлла, дозане дахара тхо, – дуьйцура цхьана жимачу стага. – Танкаш гучуйовллушехь бевдира «мерседесаш» тІехь берш. Тхо миска наш дисира дозанехь латта». / *«Даймохк», 7 июнь 1994 шо, № 22/10994/.*

Оцу масало гойту, Дала тІе ма доуьйтийла иза, нагахь санна тІом хилахь, таронаш ерш бевдда кІелхьарабевр бу, ткъа миска наш хІаллакьхир бу...

32

Россис пачхьалкхан тІегІанехь дуьнене а дІакхайкхийна, муьлххачу а махкахь оьрсийн къомах болчу нехан бакъонаш эшаяхь, царна ницкъ бахь, ша могуьйтур дац, аьлла. Цуьнан ницкъ бу и шен дош кхочушдан. Цо харц-бакъ къестор дац, шен ницкъ хиларе терра, и бахьана а хІоттийна, цо агресси йийр ю муьлххачу а махка. И политика цо дІакхоьхьу хІокху тІаьхьарчу масех бІе шарахь. Ткъа вешан цІахь, вешан махкахь дехаш долу вай вовшийн харцонех, зуламех лардан барт а, ницкъ а боццу вай арахьарчу ницкъах вешан мохк, халкъ а, кхечу пачхьалкхашкахь бехаш болу нохчий а муха ларбийр бу?

Цундела, вешан къомана зуламе доьрзур долу, вон цІе йоккхуьйтур долу бахьанаш дийлийтарх лардала дезара вай. Нохчийчу эскарш дало Россина бахьана дара цхьана нахах цІерпошташ талор. ДІадаханчу Іай Россин Центральни телеви денехула журналистийн дискусси хилира, Нохчийчохь лай-дола лалла ду, нуьцкъашха оьрсий дІа а буьгуш, лолле берзош, къизачу хьелашкахь маьхза бацош бу, бохуш. Иштачарех хІара цхьаъ ву бохуш, гойтуш къамел деш цхьа оьрси а вара. Ткъа иштта йолах белхаш беш Россихь бІе эзарнаш оьрсий бу. Амма Рос

сихь шаьш шайн оьрсий лоллин хьелашкахь бацор ца хьехадо Iедало а, оцу журналисташа а. Нохчийчохь йолах болх бина масех оьрси схьа а лаьцна, кхузахь лай-долалла ду бохуш, дуьнене а дIакхайкхадо. Нохчийн къам сийсаздархьама, цунах цатешам а, цуьнга цабезам а кхоллархьама. «ЦIе йоцчохь кIур ца болу», – бохуш, кица ду вайн. ЦIа-цIе доцуш бевлла лелачу оьрсашка дуучух-молучух нохчаша болх бойту бохуш, хабарш ду вайна юкъахь лелаш. Москвахь нохчийн къомах масех рекетер ву бохуш а дуьйцу. Царех «нохчийн мафи» аьлла кхайкхадо цигарчу Iедало. Иштта вайн къомаьа тIе эладита кхолла бахьанаш дуьйлуьйту цхьаццаболчу нохчаша. ТIаккха вайн къам ца дезачара, и кIезиг бахьана стамдой, дестадой, дуьненахула даржадо. И бахьанаш шаьшкара дийлийта ца дезара вай, вайн къоман сий бехдо нах совцо гIорта безара церан гергарнаш, Iедал, динадай, массо нохчо а.

Делах, Къематдийнах тешаш, кхоьруш, бусалба динехь нисделлачу адамийн барт ца хуьлийла, уьш къинхетаме ца хуьлийла дац. Дала КъорIан чохь аьлла адамашка: вовшашца дика, бертахь хилалаш, шайн дегнаш чохь хьагI-гамонаш, оьгIазло ма делаелаш, доцург тIекхуллуш вовшийн сийсаз ма делаш, вовшашна ямартлонаш, харцонаш, хьарамлонаш ма елаш, дог цIена, къинхетаме хилалаш, вовшашна диканиг дан, сагIа дала сихлолаш. Ша шайна дуьненан хьал-бахам белча кура ма довлалаш, къенмискалла, бала белча собаре хилалаш, иза а, важа а, дерриге а Шегара дуйла хаалаш, Шена хастам белаш.

Дала бусалба адамашна тIедеххкина и декхарш массо а нохчочо кхочушдеш делахьара, я цхьана дашца аьлча – вай Делах, Къематдийнах тешаш а, кхоьруш а делахьара, вайн къоман барт а хир бара, вайн махкахь иман-беркат а хир дара, кхечу къаьмнашна хьалха вайн сий-лерам а хир бара.

Барт боцу доьзал, вовшийн сий деш боцу доьзал, къуй, маларчаш, мунефикъаш, муьлхха а зуламхо юкъахь волу доьзал лулахошна а, юьртахошна а, ур-аттална, цуьнан гергарчарна а ца беза. Вай иманехь ца нисделча вовшашца а, дерриге къоман а барт хир бац, вай цкъа а вешан мехкан дай хир дац, вайн махкахь беркат хир дац, кхечу къаьмнашна хьалха цкъа а вайн къоман сий а хир дац.

Адамашца уьйр йоцуш, адамех дIакъаьстина цхьаъа стаг а, кхечу халкъех дIакъаьстина, цаьрца уьйраш йоцуш цхьаъа къам а ца дахаделла дуьненахь. ХIокху дуьненара дерриг адамаш – кIайн, Iаьржа, можа а беснашкахь, тайп-тайпана меттанаш, гIиллакхаш, амалш йолуш, масех динехь долу дерриге а адамаш

вовшашца девнаш деш, тIемаш беш, ницкъаш беш, мостагIий хилла даха ца кхоьллина Дала. Бертахь, машаре даха кхоьллина, Къаьсттина а бусалба адамашна тIедехкина и декхарш, цхьа вежарий хилалаш, аьлла.

Вайна уггар хьалха вешан къоман барт оьшу, шолгIа – лу ларчу, генарчу къаьмнашца барт, гергарло, доттагIалла оьшу. Уьш а, кхидерш а нислур ду, нагахь санна вайх хIора а бусалба динехь нислахь, вай Делах а, кхана ваьшна тIедогIур долчу Къематдийнах а кхерахь.

33

Масех бутт хьалха, къурайшин тайпанан а, эвлаяийн цIийнан а тIаьхьенийн нахах а, динадайх а цхьаьнакхетта цхьа тоба араелира адамашка вовшашна къинтIера довларе, машаре, маслаIате, барте, Дала бусалбанашна тIедехкина декхарш кхочушдаре кхойкхуш. Оцу сийлахьчу новкъахь церан мел кхиамаш хилира ца хаьа суна, амма цара схьалаьцнарг Дела реза хир волуш, тахана нохчийн къомана оьшу некъ бара.

Телевиденехула царех цхьаболчийн къамелашка ладоьгIуш цара уггар коьртаниг хьахош ца хезира суна: адамашна юккъехь нийсо яр. Адамийн барт а, машар а бийриг нийсо ю, ткъа нийсо йоцчохь, харцо, ямартло лелачохь адамийн цкъа а барт, машар ца хуьлу. Нагахь санна хилахь а, цуьнан оьмар гена ца йоьду. Ницкъ болчу цхьа кIеззигчу наха халкъан рицкъа, хьал шайн долалле а хьийзош, гIийлачийн, къен-мискачийн, боберийн, заьIапхойн хьакъ а дууш, царна ницкъаш бечу, уьш Iазапехь баллочу къоман барт хуьлийла дац.

Стаг хьоле вехаш хилар новкъа дац вайна. Дала а боху дуьненан хьал лаха, шайна оьшшучул, амма Ша а, Къематде а ма дицде. Массеран а цхьатера хьал-бахам, масех гIаттехь тIекIел дина цIенош а, фабрикаш, заводаш, туьканаш, машинаш, ахча а, кхин ерш а хир яц. Муьлххачу а нохчочун и дерриге а хилча хазахетар ду цIена бусалба дог долчу нохчочунна. Амма и хьалбахам Дала гайтинчу хьанал некъашца, хьаналчу къинхьегамца гулбан беза стага. Цунах дозалла а ца деш, кураллаш а ца еш. Шена иза беллачу Далла хастам а беш, цунна тIера закат а, сагIа а луш, гIийла-мискачеран гIо а деш. Нагахь шен аьтту белахь маьждиг, хьуьжар, школа, больница йина, некъ тобина, хи далийна, тIай тиллина я и гIуллакхаш дечарна гIо дина, шен халкъана а, махкана а пайдехьа гIуллакх деш хила веза оцу хьолан да.

Таханлерчу вайн хьолахошна юкъахь цхьа наггахь стаг нисло хьаналчу некъашца, хьанал къахьоьгуш хьал-бахам гулбина стаг. Кхин а кIезиг нисло, оцу Дала шайна беллачу хьал-бахамах гIийла-мискачарна гIо деш, юьртана, махкана пайде гIуллакх деш болу нах. Дукхахболчу наха и шайн хьал-бахам хьарам некъашца, харцонаш, ямартлонаш лелош, халкъан юкъара бахам шайн дола берзош гулбина. Шайн аьтто нисбелчхьана йиша-ваша а, юьртахой а, дерриг халкъ а мацалла делча а, цуьрриг а церан бала а боцуш. Кханалерчу Къематдийнахь Далла хьалха жоп дала дезар ду церан.

Кхузткъа шо сов хьалха, шайн долара стерчий, говраш, вордонаш, даьхний, готанаш юкъа а йохкуш колхозаш вовшахтоьхна вайн дайша. Iедало нуьцкъаша вовшахтохийтинера и колхозаш. ТIаьхьа деанчу кхузткъа шарахь оцу колхозашкахь дуьненара дIакхелхинчу а, хIинца дийна болчу а бIе эзарнаш наха къахьегнера. Церан къинхьегам, хьацар, хьакъ ду колхозийн, совхозийн бахамашна юкъахь. Ткъа тахана цхьакIеззигчу наха талабо и бахамаш. Даьхний, техника, гIишлош а шайн дола йоху. Шайн дайн хилла бохуш латтанаш дIалоьцурш а бу. Къинхетамза кIаллакйо хьаннаш. Механа деза пепнаш, нежнаш хьоькхуш республикал арахьа дIадухку.

Латтанаш нехан шайн долахь долчу хенахь, 1926-чу шарахь, нохчий 318500 хилла, ткъа 1989-чу шеран хьесапашца – 956879 бу. Ткъа оцу юккъехь даьллачу 63 шарахь ярташ, шахьарш шорлуш, пачхьалкхан хьашташна дIалоьцуш а, охунин лаьттан барам лахбелла. Тахана цхьана наха шайн дайн хилла латтанаш дIалецча, тIаьхьа тIекхиъначу 638379 нохчочо хIун дан деза? Дайн хилла латтанаш ярташна, шахьаршна, пачхьалкхан гIишлошна кIел даханчу наха хIун дан деза? Уьш лаьттан дакъа доцуш бита бохий ткъа бусалба дино?

Латтанаш лело ницкъ а, таро а, аьтто а болчарна дIало я царна дохка бохурш а бу. Латта эца ахча доцчара, иза лело ницкъ боцчара, къеначара, бобераша, заьIапхоша хIун дан деза тIаккха? Уьш а, кхин а тахана халкъана хьалха хIиттина чолхе гIуллакхаш нисдина цхьалхадаха гIерташ а, я бала болуш Iедал а дац, ткъа шариIатехь нисдан вай Делах кхоьруш а дац.

Стага къолаца я нуьцкъашха кхечуьнан даьхний шен дола даьхча, шариIатан а, муьлххачу пачхьалкхан а законашца, цкъаделахь, оцу стага долчу дена духадерзо деза и даьхний, шолгIаделахь, оцу стагана къола дарна таIзар дан деза. Ткъа вайна

лаьа, долчу дена даьхний юха а ца дерзош, бехкечуш
ца деш, оцу шина стагана юккъехь машар хуьлийла
цхьана а пачхьалкхан законашца а, шариатца
Шен лачкъийна говр, машина а йигна, шен кетIахул
куш лелачу къуьна, лачкъийна етт а бигна,
йоккхуш, шен кетIахула дIа иза беже а лоьллуш
къинтIеравала а, цуьнца машар бан а луур дац
Ткъа адамийн барт, машар бан арабевллачу оцу
цинчу динадайша боху, талорхошкахь нехан,
дуьтуш, вовшашна къинтIерадовла, цаьрца машар,
ху. Оцу тIехь харц лоь уьш.

Къаьст-къаьстинчу адамийн а, дерриг къоман
на тахана. И барт, машар латто декхар долчу
гIоьнна гIевттинчу динадайша а, **вайх хIорамма**
деза адамийн а, къоман а барт бийриг нийсо
яр Дала тIедиллина вайна. Оцу тIехь халкъана
декхар ду уггар хьалха пачхьалкхан куьйгалхой
шаьш цIена бусалбанаш ду бохуш лелачу нехан
ойла, куьйгаш цIена долуш хилахь, я цхьана
уьш иманехь хилахь, къоман барт хир бу, адам
нийсо а хир ю, махкахь машар, беркат а хир ду.*

34

1994-чу шеран июнехь цхьана суьйранна телевиде
къамелехь къоман кхерамазаллин департаментан
элира, оцу деношкахь шайн мостагIашна чIир йоьк
наха царна тIехь шаьш кхиэл еш, иза шаьш кхочу
гаш хилла, и гIуллакхаш Iедало къобалдеш а дац,
Iедало жоьпе а озор бу.

И тайпа меттигаш цхьацца нхьа хьалха а хилла
дуьйцу хезара хьалха а. ХIокху тIаьххьарчу шера
виденехула цхьацца боллчу наха сих-сиха кхайкхадора,
вийнарг, я зуда лачкъийнарг вийцинчунна, я доьза
меттиг йийцинчунна шаьш хIоккхул миллион ахч
айкхваьлларг ца вийца шаьш КъорIан тIехь чIагIо
бохуш.

Муха кхолладелла цивилизацин цхьана а пачхьалкхо

* Кхузахь чекхйолу зорба тоьхначун йолхалгIа кийсак: «Да
27 июль 1994 шо, № 29.

…, шарIатца а нийса ца догIу, шайна зуламаш дина, шайн … стаг наха шаьш лехар а, цунна тIехь шаьш кхиэл яр … шаьш кхочушъяр а?

… а пачхьалкхан коьрта декхар ду шен граждане… Царна, бакъонаш, долалла лардар а, пачхьалкхана, юкъа… цаьрга шайн декхарш кхочушдайтар а. И де… кхочушдан кхоьллина а, болх беш а хуьлу пачхьалкхан …лларан а, бакъонаш ларъяран а органаш. Церан де… …раллин низам, адамийн бакъонаш ларъяр, талхор… …, кхиболу зуламхой лахар, карор, царна оцу пачхьал… …ца догIу таIзар дар а. Ткъа оцу пачхьалкхехь Iедал … болх беш ца хилча, наха шайна зулам динарш шаьш …, шаьш царна кхиэл йо, иза кхочушйо. Изза хьал … шайн махкахь.

… кхоь масал даладо ас, телевиденехула сайна хезна. … прокурора цхьа гериг гойтура хьовсархошка. Шен … ахьаммо бомба кхоьссина, ша иза схьа а карийна, цунна … таIзар дийр ду, бохуш. Чоьхьарчу гIуллакхийн ми… …, оцу Теркал дехьа гулбеллачу Россин хьадалчаша … милиционер вийна, шен исс эзар милиционер ву, ша …Iашна чIир йоьккур ю.

… министерствон цхьана отделан начальнико элира, оп… …чу наха масех бено вийна, шайн бенойн тайпа доккха … чIир йоьккур ю. Дика ду. Оцу кхааннен ницкъ бу …тагIех бекхам эца. Цхьаъ – республикан прокурор, … – чоьхьарчу гIуллаккхийн министр, кхоалгIачун … тайпа ду. Шайна зен-зулам дина зуламхо лаха, каро, цун… …ар дан ницкъ а, таро а, аьтту а боччу мискачу наха,тайпа … …чу наха, къеначу наха, зударша, бераша,заьIапхоша хIун … цара хьаьнга орца ала деза? Уьш хьан ларбийр бу гер… …табелла лелачу зуламхойх?

…лкхан бакъонашларъяран органаша пачхьалкхана а, … а хьалха шайн декхарш кхочушдеш хилча, цкъа-де… …йн юкъахь и зуламхой а хир бацара, шолгIа-делахь, наха … зен-зулам динарш, шайн стаг вийнарш а лоьхур бацара, … тIехь шаьш кхиэл а йийр яцара, шаьш иза кхочуш а йийр … Ша дар халкъо алапаш луш кхобучу пачхьалкхан орга… …ран белхалойн декхар ду. ТIе, иза шен мостагI велахь а, … ма ду бусалба стагана, иза массаьрга а далур ма … …менаш а ма бу дуккха а.

Иза цхьа агIо ю. Оццу М. Кузаевс шен статья тIехь яздо: … стаг схьавуьйцург хIоттийна ахча схьа а эцна, бехке во… …ькхинера цхьана къонахчо» / *«Даймохк», 7 июнь … № 22/10994/*. Иштаниг дуьххьара хилла хир дац,

тІаьххьара ца хила а мега. Бехке воцу стаг айкхо къайлах дІавийцича, чІирхоша иза вийча, цкъа-делахь, Далла хьалха а, стаг волчарна хьалха а жоьпалла хуьлу иза вийнарш а, айкх а, шолгІа-делахь, керла мостагІалла кхоллало, шина а агІорчеран дош залшка бохам богІу, тІаьхьа-тІаьхьене дІабоьдуш.

Иштта меттигаш дуккха а хилла хила тарло. Нагахь зуламан декъашхой масех стаг хиллехь, церан хІораннан бехк цхьатера ца хуьлу. Цхьаннан я цхьаболчийн дукха, вукхеран кІезиг хила тарло. Зуламхошна юккъехь хиллехь а, бехке воцург а нисло. Ша шен ларвеш тухуш а, цуьнга ша ца вейта стаг вуьйш меттиг а нисло. Масех тайпана хуьлу зулам: латар, тохар, верваккхар а. Цхьаболчу наха шайн стеган Іожалла цуьнан шен бехкенна хиллийла хуъушехь, куьг бехкечу стаге а, цуьнан нахе а чІир кхайкхайо, уьш берриг а юьртах боху. Ткъа шариІатехь магош дац куьг бехке воццух бекхам эцар. И санна долу гІуллакхаш пачхьалкхан органаша талла дезаш а, къасто дезаш а, кхиэл ян дезаш а ду. ТІе, нагахь санна вай бусалбанаш делахь, и тайпа гІуллакхаш Далла хьалха а, нахана хьалха а хотІе хир доцуш, нийса къасто а, кхиэл ян а шариІат ду. Амма пачхьалкхан законаша а, я шариІато бохург а ца деш, вай вешан лаамехь лела довлахь, бехкенаш маьрша а лелаш, бехке боцчарна таІзарш а деш, вовшийн мостагІий а хилла дехар ду вай.

35

Айкхвалар чІогІа эхье гІуллакх хилла хьалха заманахь вайн дайн. ХІетахь цуьнан шатайпа бахьанаш дара. Айкх /хьалха заманахь – *лазутчик, доносчик;* кхузаманахь – *сексот, доносчик/* олуш хилла тІеман заманахь нохчийн тІеман къайленаш кхаьънех мостагІчунна къайлах юхкуш, ткъа машарен заманахь – паччахьан Іедална дуьхьал къийсам латто нах, я Іедална реза боцу нах Іедале къайллах дІабуьйцуш леллачу стагах. Иштачу айкхашна, уьш халкъан а, Даймехкан а ямартхой хиларе терра, уггар луьра таІзар дора халкъо. Царна юкъа ца богІура машаречу хенахь адамашна зуламе бевлла нах къайллах Іедале дІабуьйцу айкхаш. Цаьрга безам бацара халкъан, амма и зуламхой новкъара бахарна айкхашна гечдора «мотт тохар».

И зама дІаяьллачул тІаьхьа бІе шо сов хан яьллехь а, айкхех хІетахьлера кхетам ларбелла нохчийн. Зуламхо Іедале дІавийцар, дІавалар, органашка цунах лаьцна бакъдерг олуш тоьшалла дар а эхье лору. Иштачу харцахьарчу кхетамо зуламхошна маршо йоккху, уьш таІзарза буьту, халкъана бале, бохаме боху.

Кхузахь а бусалба дино ваьшна тІедиллинарг кхочуш ца до вай. Бусалба стагана тІедиллина, адамашна юккъехь дов, къов-

сам къастош хилча, шен дега-ненехьа, йиша-вешехьа озабезам ца беш, шена хууш долу бакъдерг алар, харц тоьшалла цадар. И бакъдерг, цунна шена дуьхьал делахь а, ала боху */4 сура, 134 аят.* / Бакъдерг олуш, нийсо еш волу стаг – иза Делах кхоьруш хиларан билгало ю */5 сура, IIаят/*. Юха а тIедиллина бусалба адамашна, цхьа стаг харцо, ямартло еш, зулам деш валлахь, иза сацор. Шена ган а гуш я хууш и зуламхо цасацийнарг, я сацо цагIоьртинарг, цо лелориг къайладаьккхинарг оцу зуламхочун, цо динчу зуламан декъашхо лору, оцу зуламхочуьнга терра Далла хьалха жоьпалла лору иза.

Стеган бехк, сакхташ цунна тIаьхьашха а, къайлах а Iедале дIадуьйцу вай, амма юьхьадуьхьал цуьнга дIаала ца лаьа. Стаг шайн волчарна а, юьртана а зуламе вуйла хаьа вайна, амма иза сацо а ца гIоьрта, Iедале дIа а ца ло, я ша-шах иза Iедалан карахачча, цунах бакъдерг олуш тоьшалла дан а ца лаьа. Гергара, лулахо, юьртахо ву, цуьнан нахана халахетар ду, гIиллакхехь дац, бохуш, Дала, бусалба дино ваьшна тIедиллина декхар кхочушдан ца лаьа. Делах ца кхоьру, ткъа зуламхочух а, цуьнан пахах а кхоьру. Делаца гIиллакх ца леладо, ткъа зуламхочуьнца а, цуьнан нахаца а гIиллакх леладо. Цхьаъ къола, зулам деш валлахь, цуьнга иза ма де, ала деза. Нагахь санна, шен ницкъаца шега и зуламхо ца сацалахь, цо деш дерг цуьнан верасашка я сацо хьакъ долчу Iедале дIаала деза. Бакъдерг къайлах мехах дохка ца боху бусалба дино. Цундела ду айкхалла эхье, къилахь а лоруш. Къайллах айкхваьллачу стага эцна ахча хьарам ду стагана, Далла хьалха цунах жоп дала деза цо.

Стаг малар мелла юьрта юккъехула лела, шен доьзална а, пахана а бале вала воьлча, стаг дуьххьара къола дина гучуваьлча, кхидолу бусалба динца, пачхьалкхан законашца, къоман гIиллакхашца нийса ца догIу гIуллакхаш лело воьлча, иза кхето, нисван ца гIоьрта вай. Малар мелла, хьерваьлча санна, машина хоьхку стаг сацо ца гIоьрта вай, ткъа цо тIе машина а тоьхна стаг лазийча, я вийча, Iеламнах коьртехь массо а маслаIатана, машарна гIовтту. Ткъа хIетталц тийна-тоIIий Iа гергарнаш, юьртахой, меттигера Iедал а. Шаьш аларх цакхетарг, цанислург Iедале жоьпе ца озавойту. Далла хьалха а, Iедална хьалха а вай вешан декхарш кхочушдеш хилча,дуккха а нах, хIинца санна, шайн доьзалшна, гергарчарна, юьртахошна бале бевлла а, шаьш дакъазбевлла а лелар бацара.

Пачхьалкхан законашца, шариIатца нисдала ца гIортахь, кIез-кIезиг хедаш иманах, оьзданга́ллех, къинхетамах дIахедар ду вайн къам. Царех дIакъаьстина къам муха дехар ду дуьненахь, эхарт а муха хир ду те цуьнан?

36

ХІара къамел дешначарна дагадан там бу, вайн къомах цхьа а диканиг ца олуш, вон амалш, сиркхонаш, къиношш, лазамаш а ма буьйцу хІокхо, аьлла.

Хьалхалерчу Іедалан идеологис, доцург тІе а кхуллуш вайн къоман дин, истори, мотт, культура сийсаздечу, бакъдерг алар дихкинчу хенахь сайн произведенешкахь, публицистикехь а, сайн хьекъале, кхетаме, ницкъе а хьаьжжина, оцу харц эладитанех вайн къам цІандан, цуьнан диканиг, турпалниг, оьзданиг, къин хетамениг ала гІерташ шовзткъа шарахь сов къахьегна ас, цхьадерш ала а, халкъана довзийта а аьтто а хилла сан. ХІокху къа мелехь сан Іалашо кхин ю. Вай даима ваьш хестош, ткъа вешан гІалаташ, сакхташ, къиношш, сиркхонаш ца юьйцуш дІахьулйина Іийча, оцу зуламечу цамгарна дарба а ца лохуш, цунах цІандала а ца гІерташ Іийча, цкъа а вайн къоман барт хир бац, вайн махкахь иман-беркат а хир дац, кхечу къаьмнашна хьалха вайн сий-пусар а хир дац. ХІара къамел дешча, кхета луург, кхета хьекъал дерг кхетар а вац те, галваьлларг нисвала а гІоьртар вац те, адамаша тахана вайга хІоьттинчу хьолан а, кханенан а, тІейогІучу заманан а, къоман кхолламан а ойла йийр яцара те аьлла долийна ас.

Массо а заманахь хьекъале, кхетаме, оьзда, къинхетаме, доь налле, собаре къонахой хилла нохчийн къоман. Тахана а болуш а, вайн къам мел деха хир болуш а бу. КІорггера бусалба динан Іилма а, дуьнена-Іилма а долуш Іилманчаш а, пачхьалкхан, политикан, тІеман, Іилманан, культуран деятельш а бу. Къоман дуьхьа къахьега а, халонаш лан а, цуьнан дуьхьа шайн синош дІадала а кийча. Къона а, къена а, наной, мехкарий а. ХІокху къамелан юьххьехь ас ма-аллара, вайн къоман галдаьлларг – иза кхетамна тІаьхьадисар хета суна. Юха а олу ас, цунах шу нийса кхета деза. Нохчийн къам хьекъале хилар цуьнан ерриг а историн гайтина. Амма хьекъална а, кхетамна а юккъехь йоккха башхо ю. Стаг мел хьекъале хиларх цунна бусалба динан кІоргенан евзар яц, нагахь санна, цо Іаьрбийн йоза-дешар, мотт а Іамийна, КъорІан, жайна а ца дешча. Хьекъале хиларх стагах математик, физик, геолог, химик, лор, инженер, кхин, кхин а хир вац, цо оцу говзаллин Іилма ца Іамийча. Мел хьекъалечу стаге хІаваан кема лаьттара хьалаайдалийталур дац, цуьнан говзаллин Іилма ца Іамийча. Кхетам Іилмано луш бу. Іалайсалам, вайн Пайхама ра дукхазза а олуш хилла Іилма Іамаде. Хьо аганара гІеттичхьан дуьйна, кошан лахьти чу верзалц Іилма Іамаде. Іилма хуур дуьненан цхьана йистехь, Китай махкахь велахь а, иза волчу а

гIой, цуьнгара Iилма схьаэца, баьхна цо. ХIунда аьлча, Iилмано стагана кхетам ло, цуьнан хьекъал кIаргдо, шордо.

БIешерийн дохалла вайн къоманатIехь лаьттинчу тIемаша, бохамаша, баланаша, халонаша цуьнан аьтту ца хилийтина бусалба динан а, дуьненан а Iилманчаш Iаморца шен кхетам лакхабаккха а, ларбан а. Оццу бахьанашца къоман дуккха а диканиг, оьзданиг, къинхетаменига дIадаькхина, къоман барт бохийна, хIора стаг дерриг а къоман кхолламан ойла ца еш, шен-шен ойла ян Iамийна.

Таханлерчу вешан амалшца, дахаран некъашца вай даха гIертахь, цкъа а вайн къоман кхетам лакхабер бац, къоман барт хир бац, вайн къоман дуьне а, эхарт а декъаза хир ду. Нисдала, къоман цхьаалла, барт, оьздангалла, сий меттахIотто дуккха а некъаш ду, нагахь санна оцу некъашца вайна даха лаахь.

Уггар хьалха – тукхамаш, тайпанаш, гараш, вирдаш къестор а дитина, ярташкара хьала пачхьалкхан лакхарчу куьйгалхошна тIе хьалакхаччалц яртийн, бахамийн, маьждигийн, школийн, хьуьжарийн, лакхарчу дешарийн, пачхьалкхан ерриге а органийн а коьрте къоман кхолламан бала болуш, къомах дог лозуш, къомана тешаме, Iилма долу, хьекъале, оьзда, доьналле, цIена нах харжар, хIиттор а, къоман кхоллам церан кара дIабалар а.

Адам шайна луург, хетарг, хазделларг лело кхоьллина дац. Адамийн дахар, кхоллам а вовшех бозуш бу, цундела муьлххачу юкъараллехь, муьлххачу пачхьалкхехь лелаш массеран а юкъара, хIорамма а, массара а кхочушдан дезаш Далла хьалха декхарш а, пачхьалкхан законаш а, адамаллин гIиллакхаш а ду. Уьш талхочарна, кхочуш цадечарна, зуламхошна таIзарш дан, адамийн, юкъараллин бакъонаш, кхерамазалла ларъян кхоьллина пачхьалкхан ницкъаш бу – эскар, полици, прокуратура, суд, набахтеш, лагерш, кхин, кхин а. Халкъ бусалба динехь чIогIа нисделла бохучу туркойн, Iаьрбийн, бусалба кхечу пачхьалкхашкахь а.

Вайн къоман барт хила а, зуламех цIандала а, машаре маьрша даха а лаахь, нийсо а езахь, Дала бусалбанашна тIедеххина декхарш а, пачхьалкхан законаш а, къоман оьзда гIиллакхаш лера а, лардан а, кхочушдан а деза вай. Уьш, уггар хьалха, шаьш лера а, лардан а, кхочушдан а, халкъе лерийта, лардайта а, кхочушдайта а декхарийлахь бу лахара хьала лакха кхаччалц пачхьалкхан, Iедалан коьрте халкъо хаьржина а, я халкъо хаьржинчу Iедало хIиттийна а нах. Оцу наха шаьш пачхьалкхан законаш талхош хилча, динадайша нахана бусалба динан хьехамаш а беш, ткъа шаьш оцу бусалба динан некъашна нацкъар буьйлуш а хилча, халкъ нислур дац. Нагахь санна, цара законаш а, бусалба дин а ларахь, галваьллачунна пачхьалкхан законашца

догIу таIзар а дахь, тIаккха хир ю вайна маршо а, нийсо, тIе
хир бу вайн махкахь машар, барт а.

Пачхьалкхехь чIогIа законаш а, уьш массара лерар, дар
кхочушдар оьшу уггар хьалха хьанал къахьоьгучу, гIийла
качу, къинхетамечу, оьздачу, дог цIенчу адамашна. Законаш
зам цаоьшурш, къоман барт хила цалуурш, хьанал къ
цалуурш халкъана ямарт нах бу. Пачхьалкхан законаш
ца хилча, Iедал гIорасиз хилча, иштачу нехан аьтто хуьлу
наш лело, зуламаш дан. Вуьшта аьлча, имам Шемала м
вайн къомана даима санна, тахана а шен диканиг лакхар
гу а, зуламхо чутаса ор а оьшу.

37

Муьлхха а цивилизованни къам, пачхьалкх беа бIогIам
лаьтта – дешарна, могашаллина, культурана, экономикана
коьртаниг – дешар, Iилма ду. Дешаро, Iилмано къоман
кхетам кIаргбо, шарбо, къомо эзарнаш шерашкахь кхо
гулдина диканиг, пайденг, оьзданиг, хазаниг, Iилма, истори
культура, говзаллаш тIаьхьарчу тIаьхьенашка дIалуш ларбо
тIе кхиайо, дуьне довзуьйту, дахарна Iамадо. Вайн къоман
а, кхана а, гуттаренна а оьшург ши Iилма ду – къам иманех
бусалба динан Iилма а, къоман дахар кхолла – дуьненан

Бусалба динца ду адамаша дахарехь кхочушдан деза
хьекъаленг, диканиг, оьзданиг, къинхетаменг, комаьрш
Бусалба дино гойту стаг дуьненахь а, эхартахь а декъала
волу дерриге некъаш. Бусалба динехь нисдалар – иза ду
а, тIейогIучу заманахь а вайн къам халонех, бохамех,
кIелхьарадохур долу, вайн къоман сий-ларам лакхабоккхур
вайн махкахь иман-беркат латтор болу, вайн дуьне а,
декъал хир долу цхьаъ бен боцу некъ. Цундела, вай бусалб
нан Iилманан кIоргенеш Iамо еза, вешан махкахь а, арахь
салба мехкашкахь а бусалба динан Iилманчаш кечбан бе
захь а, арахьа мехкашка а деша бохуьйтурш Делах а,
дийнах а, халкъан неIалтах а кхоьруш, шайн къоман кхо
дог лозуш, къомана тешаме, хьекъале, оьзда, къинхетаме
хой хила беза. Иштта нах хIитто беза маьждигийн имам
хьуьжаршкахь куьйгалхой, хьехархой а. Бусалба динан Iилм
совнаха царна цIена хаа беза нохчийн мотт, истори, культур
гIиллакхаш, Iадаташ а.

ШолгIа – дуьненан Iилма. Иза ца Iамийча, вайн къом
дуьне а девзар дац, шен дахар кхолла а хуур дац. Къуйн,

[illegible], спекулянтийн, зуламхойн цкъа а пачхьалкх ца хилла дуьйцьеч, а хуьлийла а дац. Цхьаболчара къоланаш, талораш деш, [illegible] йохк-эцарш еш, спекуляцеш лелош, ша дуьйш-дерзош, [illegible] хIумма а доцуш, цхьа а къам ца дахаделла дуьненахь, [illegible] дахалур дац. Вай латта лело деза, даьхний кхаба, кхио деза, [illegible] заводаш, фабрикаш хила еза, вешан къоман могашалла ларъ[illegible] вешан къомо дIаяханчу заманахь кхоьллинарг лардан а, [illegible] кхолла а деза. И дерриге а кхочушдан вайн къомана [illegible] политикаш, дипломаташ, лоьраш, юристаш, инженер[illegible] хьехархой, халкъан бахаман говзанчаш, культуран белха[illegible], кхиболу лаккхара Iилма а, корматалла а йолу говзанчаш [illegible].

Кобртачарех цхьаъ ду къоман могашалла ларъяр. Махках [illegible] кхойтта шарахь хьегначу халонаша, лайначу бала[illegible] а. Даймахка цIадирзинчул тIаьхьа ярташ, бахамаш [illegible]Iитто гIерташ инзаре дукха къахьегаро а, республикехь [illegible] хилар бахьана долуш итт эзарнаш нах шаьш-шаьш [illegible] доьналлица а вайн махкал арахьа балха лелаш, цигахь меца а, [illegible] а, дийнахь-буса а къахьегарна вайн къоман могашалла [illegible]. Хьалхалерчу Iедалан статистикаца цамгаршца а, ба[illegible]ца а, къаьсттина берийн цамгаршца, баларшца а Союзехь [illegible]карчу меттигехь дара вайн къам, ткъа могашалла Iалашъяран [illegible]денца а, лоьрийн кадрашца а – уггаре тIаьхьарчу метти[illegible]. Вайн къомана юкъахь къаьсттина а алсам ю туберкуле[illegible], онкологин, дагца а, зоьрхан а цамгарш.

Кхетамна тIаьхьадисинчу, дегI цомгашчу къоме шен куль[illegible]ра, экономика а кхоллалур яц, шен дахаран хьашташ а кхо[illegible]одалур дац, ткъа цуьнга шен пачхьалкх кхоллалур ю бохург [illegible]очохь а дац.*

* «Даймохк» газето зорбатоьхначех тIаьххьара кийсак ю хIара. «Дай[illegible]», 6 август 1994 шо. № 30/11002/. КхидIа зорба тохар юкъахдитира распуб[illegible] хIоьттинчу хьоло а, тIаккха болабеллачу тIамо а.

Нравственно-философская критика

Айдамиров Абузар Абдулхакимович

НАШИ НРАВЫ

на чеченском языке

Редактор *Сумбулатов Д. А.*
Корректор *Сумбулатова Л. Д.*
Набор *Борхаджиева П. А.*
Верстка *Борхаджиева Х. Р.*
Художник *Абдурашидов М. В.*
Технический редактор *Борхаджиев Х. Р.*

Рег. № 3325 от 22.12. 2001

Сдано в набор 25.06.03. Подписано в печать 22.07.03.
Формат 60×84 $^{1}/_{16}$. Бумага офсетная.
Гарнитура школьная. Печать офсетная.
Усл. п. л. 5,12. Тираж 10 000 экз. Заказ № 248.

ГУ «Книжное издательство»
ЧР, г. Грозный, ул. Красных фронтовиков, 3.

Отпечатано на ГУП «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 г.».
Мининформпечати КБР
КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33